گۆڕ دخمەکانی میدیا و زەردەشتییان و
ڕێورەسمی مردوو سپاردن بە شاخ

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسیار: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، شەقامی گوڵان، هەولێر

گۆڕ دەخمەکانی میدیا و زەردەشتییان و ڕێوڕەسمی مردوو سپاردن بە شاخ

عەبدولخالق سەرسام

پێشکێشکردن
زەردەشت عەبدولخالق سەرسام

پێشکێشە بە:
فریدریک نیتشە کە زەردەشتی بە من و بەجیهان ناساند.
بەچیاکانی کوردستان و بەئاسمان کە بڵندی پەرستیان فێر کردین.

ناوی کتێب: گۆڕ دەخمەکانی میدیا و زەردەشتییان و ڕێوڕەسمی مردوو سپاردن بە شاخ
نووسینی: عەبدولخالق سەرسام
پێشکێشکردن: زەردەشت عەبدولخالق سەرسام
بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٩٢٤
هەڵەگری: بۆکان نووری + فەرهاد ئەکبەری
دەرهێنانی هونەریی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: مریەم موتەقییان
چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٩
لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان لە هەولێر ژمارە ٢٥٥٣ی ساڵی ٢٠٠٩ی دراوەتێ

پێڕست

دەسپێک 9
ئاین و هزری پێش زەردەشت لەلای ئارییە کۆنەکان و میدییەکاندا 17
ئاینی مـــاد 24
فەلسەفە و بنەمای سەرهەڵدانی ئاینەکانی زاگرۆسیان 32
بڵندایی و سەرچیا و ئاسمانپەرستی 39
کێلەشین و کێلی تۆپزاوا لەسەر ڕێگەی هەوریشم 44
ناو و سەردەم و زێدی لەدایکبوونی زەردەشت 54
جۆرەکانی ئاگر و ڕووناکی لە ئاینی زەردەشتیدا 60
گۆڕ دەخمە و مەراسیم و ڕەفتار لەگەڵ مردوو 64
دەخمە و مردن و "ڕەوان و جەستە" 67
فەلسەفە و مەراسیمی مردوو بە شاخ سپاردن لەلای زەردەشتییان 73
هۆی دەخمەسازی 77
دەخمە یان دادگاه 80
زەردەشت لە نێو شارستانیەتی میدییەکاندا سەری هەڵدا 91
دوای گەڕانم لە بەشی ئێران 94
ئەلبوومی شوێنەوارەکانی دخمەی زەردەشتیان لە کوردستان و... 97
ئەلبوومی گۆڕ دخمەی زەردەشتیی بلەی بارزان 113
ئەابوومی دەخمەی زەردەشتی "ئورمێ" 123
ئەلبوومی گۆڕ دەخمەی دەرەلیر – سیراف 131

گۆڕ دەخمەکانی میدیا و زەردەشتیان و مەراسیمی مردوو سپاردن بە شاخ لێکۆڵینەوەیەکە بۆ یەکەم جار بەراوردکاریی وێنەدار لەسەر دەخمەی "قسن قەپان" ی دوکان و دەخمەی زریموک "کەڤری مەیتان" ی (بلێ) لە بارزان دەکات لەگەڵ هەموو دەخمەکانی تری دۆڵی زەردک لە چیای مەقلووب و دەخمەی رۆژئاوای نێو چیاکانی ورمێ و دەخمەکانی مەهاباد و کرماشان و درەلیر - سیراف و شیراز و ئوستانی کوردستان و ئەسیل دەکات، دۆزینەوە و نهێنیی تری ئاین و شوێنەواری زەردەشتیان و میدیەکان لە کوردستان بە دیار دەخات.

دەسپێک

ئێمەی مرۆڤی ئەم سەردەمە، کاتێ هەر لەم سەردەمەدا بۆمان ئاشکرا بوو کە مرۆڤی نیاندرتاڵ ٦٠ – ٧٥ هەزار ساڵ بەر لە ئێستا لە ئەشکەوتی شانەدەر ژیاوە، هەستی بە مردن و ژیان کردووە، لەو سەردەمەدا بووە کە خانووی نەبووە، لەگەڵ ئاژەڵ و گیاندارانی کێوی پێکەوە ژیاوە و راووشکاری کردووە بەری داری لێ کردووەتەوە، کەواتە لەسەر میوەجات و راو ژیاوە تەنانەت نەیزانیوە گەنم بچێنێ یان سوودی لێ وەربگرێت، بەڵام دوای لێکۆڵینەوەکە کاتێ[١] زانیمان ئەم مرۆڤە جۆرێک لە مەراسیمی مردوو ناشتنی لەلا هەبووە، کە گوڵی بەسەر تەرمی مردووەکاندا کردووە. یان گوڵی لەسەر تەرمی مردووان داناوە وەک رێزلێنان و خۆشەویستی و یادکردنەوە و بیرەوەری بەڕێکردن و ماڵئاوایی. ئەویش بە هۆی دۆزینەوەی ئەو جۆرە و توێکڵە جۆر بە جۆرانەی لە شوێنەکەی تەرمەکەدا لە دەوری ئێسک و پرووسکەکەدا هەبووە.

ئەمە وەک سەرەتایەک لە جۆری ژیانی باپیران و پاشماوەی هزر و بیرکردنەوەی ئەو کاتی بەرامبەر بە مردووی ئەندامانی ئەو گرووپە پێکەوە دەژیان.

ئەمەش دەبێتە سەرەتایەکی ئەرکۆلۆژی و میتولوژی وەک سەرەتایەکی میتولوژییانەش ئێمە هەموومان شارەزای ئەفسانە و چیرۆکی هابیل و قابیل و کوشتنی یەکێکیان بە دەستی ئەوی تریان و نەزانینی لە مەراسیم و

---

(١) کاتی خۆی لە رۆژنامەی برایەتی ساڵانی حەفتاکان پاشان لە زۆر جێگەی تر لە رۆژنامە و کۆوارەکاندا هەمان بابەتم بەرچاو کەوت بووەتە زانیارییەکی باو کە بەردەست نەبوو.

چۆنیـەتی رزگـاربوون لە تەرمـی براکـەی "تا قـەلێک قـەلێک دەکـوژێ لـە پێش چاوی و خـاک هەڵدەکۆڵێ و قـەلە مردووەکە دەخـاتە ژێر گڵ ... ئەویش براکـەی بەم جۆرە دەشارێتەوە" ئێمە لە ئینجیلدا کاتێ چیرۆکی لە خاچدانی حەزرەتی مـەسـیح دەخـوێنینـەوە چۆن دوای لە خــاچدانـی تەرمــەکــەی دەبەنە کــونە ئەشکەوتێک، بۆ بەیانی وەک نەریتێک "مریەم ئەل مەجدەلیە"(٢) لەگەڵ دەستە خـوشـکێکی جـۆرە رۆنێک لـەگـەڵ خـۆیـان دەبەن بۆ چەورکـردنی تەرمــەکـەی حـەزرەتـی مـەسـیح، کـە دەچنـە لای کونە ئەشکـەوتەکە دەبیـنن تەرمـی مـەسـیح نەماوە گەنجێک لە شوێنی دانیشتووە. لێی دەپرسن کە مەسیح چی لێ هات لە وەڵامدا گـەنجـەکـە دەڵێ: "مـەسیح هەسـتاوە و چاک بووە و رۆیشت ئێرەی بەجێ هێشت... هتد"

ئەوەی لێرەدا بۆمـان ئاشکرا دەبێت لەو سەردەمەدا تەرمی مـردوویان لە نێو کەلەنە شاخ یان کونە ئەشکەوت داناوە، دیارە لە نێو خاک نەیان شاردووەتەوە (بەچاوی خۆم دیومـە لە پێش عمان – ئوردندا) خۆ هـەر لەو سـەردەمانەش بوو یان پێشتر فیرعەونییەکان چیایان لە بەرد دروست دەکرد لە شێوەی "هـەرەم" کـە چاکـترین شـێـوەی پتـەوی ئەندازیارییـە بۆ نەڕووخـانـی ئەو هەیکەلە لە بەردینە کــە هـەتا دێت ســەرەوەی بچــووک و بێ قــورســایی دەبێـتــەوە و خـوارەوەشـی بناغەیەکی پان و بەرین و بەردی خۆشکراو و گەورە تا لە یەکتر نەترازێن بەهـۆی قـورسـی و گـەورەیـی بـەردەکـان چونکە لەو ســەردەمــەدا چیمـەنتۆ نەبوو، هـەر دەبووایە بەم جۆرە تـەمەنی بیناکانیـان دیوارەکان درێژ و پتـەو بکەن. وەک چۆن دەخـمـەیەک لە قـەدی شـاخـێک چیـایـەکی وەک هـەرەم دروست دەکرا ئەمجارەیان چونکە لە بیابان بوو چیا نەبوو "دەخمە" مەبەستم شـوێنی تەرمی فیرعـەون دروست دەکرا کە هەردوو کارەکە یان کردار وەکو یەکـە چ چیـایەک بۆ شـوێنـی "دەخـمـە" دروسـت بکرێ کـە مـەبەسـتم شـوێنی فـیـرعـەونی مـردووە یان دەخـمــەیەک لە شــاخ وەکـو شـوێنیک بۆ ناوداران و

---

(٢) بڕوانە ئینجیل ـ مریەم ئافرەتێکی لە کۆمەڵ دابڕاو بوو پێوەندیی لەگەڵ مریەمی دایکی مەسیحەوە نییە.

پیاوانی ئاینی زەردەشتی و دەسەڵاتداران دروست بکرێ لە کاتی مردنیاندا کەواتە هونەرەکە و "نەریتە" کە لێرەوە بەرەو "میسر" پەڕیوەتەوە.

وەک أ. و. دل باس لەوە دەکات کەوا شارستانیەتی فیرعەونییەکان سەرتاپای شارستانیەتی سۆمەرییە ئارییەکانە – کتێبەکەش بە ناوی "الحضارة الفيرعونية السومرية" وە ئەگەر باش وردبینەوە هەردووکیان هەمان شێوە دەگرێتە خۆی، بەڵام چیا هەبووە، دەخمە ئاسانە نەک چیا بۆ دەخمە، کەواتە هەردوو نەریتی دەم لێواری بەحری سپی فەڵەستین و میسر... تەرم دانانە لە کونە شاخ و شاخ دروستکردن بۆ دانانی تەرم لە ناویدا... بەهەمان شێوە نزیکە لێک بەڵکو کتومت لە نەریتی زاگرۆسییەکان وەریان گرتووە سەرەڕای ئەوەی کە تابووتی لە شاخیشیان دروست کردووە – وەک چۆن تابووتی کورشی گەورە لەسەر خاک لە شاخ دروست کراوە ئەم نەریتە بەو نەریتە ساکارە ناچێ کەوا لە بیاباندا تەرمیان لە ژێر گڵ دادەنا، سەرەڕای ئەوەی کە فیرعەونییەکان لە بیابان دەژیان، بەڵام ئەمە ئەوەش ناگەیەنێ کە ئەم رەفتارە لەگەڵ هەموو کەسێکدا بکرێ وەک چۆن لەگەڵ تەرمی فیرعەونیدا رەفتار کراوە چونکە تەنانەت کە لە دووتۆی ئەم کتێبەدا باسی لێوە دەکەین دەخمەی زۆرینەی خەڵک جیابووە لە دەخمەی ناوداران کە دیارە دواتر وەک باس کراوە لە سەردەمی ساسانیان هەموو کەس وەکو یەک پاشا و گەدا لە هەمان دەخمە گشتییەکان دانراون. کەواتە خاک هەڵکۆڵین کە ماندووبوونێکی زۆری دەوێت.

کەواتە کاتێ شاخ لەلای زەردەشتیاندا وەکو خاک رەفتاری لەگەڵ نەکراوە بەڵکو سەردەمێک شاخ پیرۆز نەبووە وەکو خاک کە گیا و گوڵ و دار و درەخت گەنم و دانەوێڵە وەبەرهەم دێنێت نەک وەکو شاخ کە رووەکی لێ شین نابێت بە واتایەکی تر ژیان وەبەرهەم ناهێنێ یان کەرستەکانی ژیان، بەڵکو وەک ئێسک بووە هەر بۆیەش لە ناو ئاینی زەردەشتیدا خاک پیرۆز بووە وەکو ئاگر وەکو ئاو وەکو هەوا هەر لەبەر ئەوەش تەرم سەرچاوەی نەخۆشی و نەجاسەت و ئەهریمەن بووە نەیانهێشتووە ئاگر پیس بکات بۆیە تەرمیان بە ئاگر

نەسووتاندووە[٣] وەک هەندێک نەریتی تری وەک ئەوەی ئێستاش لە هیندستان باوە. زەردەشتیان تەرمی مردوویان فڕێ نەداوەتە ناو "ئاو" جا چ رووبار بووبێت یان دەریا بەبەڵگەی ئەوەی جۆگەیان لە نێوان تەرمەکان کردووە. لە دەوری دەخمەکە، بۆ ئەوەی ئاوەڕۆکی تەرمەکە بە خیزاو و خوێن و پیساییەوە نەچێتە دەرەوە ئاو پیس بکات، یان خاک یان ئاگر هەندێ لە هیندییەکان کە بە ئاگر تەرمەکانیان کە دەسووتێنن خۆڵەمێشەکەیان بەسەر خاکدا پەرت دەکەن. هەندێ لەو هۆزانەی لە خوارووی رۆژهەڵاتی ئاسیادا دەژیان هەتا ئێستاش کەللەسەر و ئێسکی باوک و باپیرانیان لە ماڵ لەسەر یەک دادەنا، پیشانی میوانانیان دەدا کە ئەوە باوکیانە و ئەوە باپیریانە.... هتد.

زۆربەی ئەم نەریتانە لە رۆژهەڵاتەوە بەرەو رۆژئاوا دەهات، بە تایبەتی لە هیندستانەوە کە تا ئێستاش چوار سەد و پەنجا ئاین و مەزهەبی لێیە. کە ئێستاش هەندێک لەوانە مردووەکانیان دەسووتێنن هەندێک فڕێی دەدەنە ناو رووبارە پیرۆزەکەیان. ئێستاش مردووناشتن گیروگرفتی هەیە ئەوەتا لە ئەوروپا لەبەر کەمی خاک ئەگەر تەرمێک خاوەنی نەبێت یان پارەی خاک کڕین ئەوا دەیسووتێنن و لە تورگەیەکی دەکەن و ناوونیشانی لەسەر دەنووسن. دیارە شارەوانییان رەفتاری لەگەڵدا دەکات. یان شوێنکەوتووانی هەندێ مەزهەب خاک هەڵدەکۆڵن دەورەی وەک چەکمەجە بە درێژاییی باڵای مرۆڤ لە دەورەی قوڵاییە رێکەکە دەیخەنە ناو خاک. بە واتایەکی تر کونەکە ئامادە کراوە. تەنیا مردووەکە درێژ دەکەنە ناو کونەکە دەرگەی کونەکان بە خشت و گەچ سواخ دەدرێت. هەر بەم شێوەیەش هەرچوار لای قورتە چوار گۆشەییەکە قەبرە... هتد.

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە ئەو شوێنەوارانەیە کە لە کوردستان هەن و جێگە

---

(٣) کەواتە زەردەشتیەت سەرەتای پیرۆزی ئاو و ئاگر و خاک و هەوا بووە لەناو ئاینە هەرە دەستپێشخەرەکانی جیهاندا و کۆنترینیانە.

پەنجەی باوک و باپیرانمان و بوونیان لەسەر خاک دەسەلمێنن ئەو بیرورِایە پووچەڵ دەکەنەوە کە کورد گوایە بە شەش سەد ساڵێک پێش زاین هاتووەتە ناوچەکە زۆر لە مێژوونووسانی ساکار و نەشارەزاش وەک "بەبەغا" دەیڵێنەوە بەبێ ئەوەی لە مەغزاو مەدلول و نهێنی ئەم مانایانە بگەن کە ئەوانە مەبەستیان تەنیا ئەوەیە کە بە کورد بڵێن تۆ خاوەنی ئەم خاکە نیت ئەم خاکە هی ئاشوورییانە یان سامییەکانە تۆ زەوتت کردووە، ئیتر دواتر هەر بەهەمان بیانووەوە بە غەریبی دابنێن لە ناوچەکە دەربەدەر و ئەنفالی بکەن. ئەم مێژووە دەستکردە و پلانە ئەهریمەنیانە بەسەر کوردا تێ پەڕێن و دەروونی داگیرکەریش بەهێز بکەن، وا تێ بگەن لەسەر هەقن کورد داگیرکەرە. مافی لەسەر ئەم خاکەوە نییە جێ پەنجەشی لەسەر دیار نییە.

بۆیە تا نووسەرەی کورد داگیرکەر و نیشتەجێ و دانیشتوانی رەسەن لێک جیا نەکاتەوە، ئاشوورییەکان و بابلییەکان کە هاتن لە رۆژئاواوە واتا رۆژئاوای فورات و بیابانەکانی – پێدەشتەکانی زاگرۆسیان بۆ ماوەیەک خستە ژێر دەست وە بە تایبەتی دەوروبەری "نینوێ" کە ئێستاش تەنیا لەم دەوروبەرەدا شوێنەواریان ماوە و نەیانتوانیوە لە ناو قووڵاییی چیاکان جێنشین ببن لەبەر هێرشی میدی و لولو و گۆتی و کاشی و کاردۆخیانی کورد یان ئارییە هیندییەکانی کورد، سۆمەرییەکان لە خوارووی عێراق رەسەنن پێش ئاشووری و بابلی هەر لەم ناوچەیەدا هەبووینە بە گەواهیی هەموو مێژوونووسان و شوێنەوارناسانی رۆژئاوا. «بابلییەکان تەنیا هاتنە سەر شارستانیەتی سۆمەرییەکان و کە هاتن هیچ زانیارییەکیان لەگەڵ خۆیاندا نەهێنا بوو راستە دواتر پەرەیان بە هەندێ لایەنی شارستانیی سۆمەرییەکان دا».

دواتر هەروەکو ئاشوورییەکان بە دەستی میدییەکان هەتاهەتایی دەرکران و لە ناوچوون ئاواش بابلییەکان بە دەست کاشی و عیلامی و هەخامنشییەکان لەناو چوون و تا هاتنی عەرەبە موسڵمانەکان خوارووی عێراق جابانی کورد بوون بۆ زێدە زانیاری بروانە ئاڤێستای نەورۆز –

عەبدولخالق سەرسام کەواتە کورد شارستانیەتی تایبەتی خۆی لە ناو قەڵا و دەخمە و شوێنەوارەکانیانیدا هەرماوە جا پێش ئیسلام بێت یان دوای ئیسلام ئەگەر چی دوژمنان هەمیشە لەبەرئەوەی زۆر لە راپەڕین و یاخیبوون و شۆڕشی کورد ترساون قەڵاکانیان تەخت کردووە.

ئێمە لێرەدا کە تیشک دەخەینە سەر دەخمەکانی زەردەشتییەکان مەبەستمان گەڕاندنەوەی ئەو لاپەڕانەیە بۆ ناو ئەرشیفی کورد و مێژووی ژیانی پڕ لە سەروەری و شارستانیەت لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زاگرۆسدا.

ئەگەرچی تا ئێستاش بایەخ نەدراوە بەم شوێنەوارانە بەڵکو زۆری هەر بە نەدۆزراوەیی ماوەتەوە کە من لە جیاتی شوێنەوار و زانکۆ یا هەر دەزگایەک کە دەبێ وەک ئەرکێک ئەم کارە ئەنجام بدەن و ئەنجامیان نەداوە ئەوەی گونجاوە بۆ من ئەوا درێغیم لێ نەکردووە(٤) لەسەر بەرژەوەندی تایبەتی و ئەرک و ماندووبوون و چەندین لایەنم لەم شوێنەوارانە دۆزیوەتەوە، ئەوەی تەنیا دەمەوێت بۆ من بمێنێتەوە دەست پێشخەری دۆزینەوەکەیە تۆمار بکرێ و سەردەم و ماندووبوونی تاکە کەسیم لە ئایندەدا بنرخێنرێ بۆ ئەوەی ببێتە هاندەری خەڵکانی تر کە بە دوای زانست و دۆزینەوە و ناسنامەی کورددا بگەڕێن و گەلەکەمان پێشبخەن و تا رووی هەقیقی بە دیار بکەوێت، لە هەمان کاتدا شوێنەوار ببێتە شوێنی گەشتوگوزار و دیدەنی خەڵکی بیانی تا لەسەر رەسەنایەتی کورد و مێژووەکەی شارەزایی پەیدا بکەن، جگە لەو لاپەڕانەی کە سەرەتایەکن بۆ هونەری کوردی کە دەگەڕێنەوە بۆ ٢٥٥٠ساڵ بەر لە ئێستا. بەڵام بۆ دەخمەی زەردەشتی بە تەنیا دوور لەلایەنەکانی تری زەردەشتی زیاتر کەوا ئاتەشگاکان و شوێنەواری تری سەردەمانی ترن ئەوا هەموو خوێنەواران شاهیدن چ ماندووبوون و ئازارێکم چێشت لە دۆزینەوەی زێدی باپیرانی

(٤) داوودەزگاکان سەرەڕای داراییەکی زۆر ـ تاقە دۆزینەوەیەکیشیان نەبوو کە بۆ مێژوو لێرەدا تۆماری دەکەم ـ تا دەوری تاکەکەس بنرخێنرێ وەک ئەوەی "ئەدیسۆن" کردی هەزاران دەزگا لێی بێ دەسەڵات بوون.

سەلاحەدین و هۆزەکەی و سنووری ئازەربێجان هەروەها دۆزینەوەی گۆڕی باپیرە گەورەی ئیبن خەلەکان "پیر خەل" لە خەلان بیاو و هۆز و ناوچەکە لە پاشکۆی سەلاحەدین ئەرمەنی نییە زراری و رەوەندی و دوینی هەولێرە بڵاوم کردەوە هەروەها لە برایەتی ژمارە (٣٢٩١)ی بەرواری ٢٠٠١/١/٢٢ یان کۆواری هەولێر ژمارە (١٣) سێزدە - ٢٠٠١ حوزەیران بڵاوم کردەوە بەدەها دۆزینەوە و بەدواداچوونی تر.

بەڵام کاتێ دەخمەی زەردەشتیی "بلەی بارزانمان" دۆزییەوە و بە کوردم ناساند و سیماکانمان شی کردەوە و لە برایەتی بڵاومان کردەوە ئەگەرچی کەسێ لە کوردستانی خواروو یان هەرلایەکی تر بەدوادا چوونیان نەبوو چونکە شارەزاییان لەسەر دەخمە نەبوو، بەڵام بووە هاندەرێک کەوا بەدوای هاوچەشنەکانی و دەخمەکانی تری زەردەشتیدا بگەڕێین لەلایەک وەک زانیارییەک لەلایەکی تر بۆ سەلماندنی راستیی بۆچوونەکەمان کە "دەخمەی" بلەی بارزانمان بەڕاستی دەستنیشان کردووە و راستە بە شێوەیەکی زانستییانە و ئەرکولوجستییانەیە. ئەم هەوڵەشمان باشترین بەڵگەی هەستی زانستیمان بوو بە گوێرەی ئەم کەرەستە مەعریفییانەی بە درێژاییی تەمەنمان کۆمان کردووەتەوە هەروەها شارەزایی و خۆشەویستی و ماندووبوونمان لەمەڕ بابەتەکە. هەر ئەم سمبولە زەردەشتییانە بوونە هۆی ئەوەی سمبولی "خاچ" لەسەر مردووی فەڵەکان دابنرێت و کێل و ئایەت بۆ موسڵمانان و شیر و خەنجەر و شمشێریش لەسەر کێڵی ئەیوبیان لە "دوین" و سمبولی تر بۆ ناسینەوەی کەسایەتی و بیروبڕوای مردووەکە و ون نەبوونی کە عەزیز بووە لەلای خزم و کەس و خۆشەویستانی. ئەگەر "نەبو خذ نصر" بۆ "میدوس" ی کچە پاشای شاژنی میدی باخچەی هەڵواسراوی دروست کرد، ئەوا "تاج محل" گۆڕێکی لە شێوەی مزگەوت و بالاخانەیەکی مەڕمەڕی سپی بۆ شوێنی خێزانەکەی دروست کرد، کە بووەتە جێگەی سەرنجی هەموو جیهان، ئێمەش لێرەدا لە بەدوادا چوون و لێکۆڵینەوە و بەراوردکاریمان لە نێوان دەخمە و شوێنەوارە زەردەشتییەکاندا توانیمان زۆر نهێنیی تازە بدۆزینەوە هیوادارم

له خوێنەری ئازیز نوێکارییەکان لای خۆی تۆمار بکات کە یەکەم جارە بەم شێوە لێکۆڵینەوە لەسەر دەخمەکان بە گشتی دەکرێ، نەک هەرهێندە بەڵکو چاککردنەوە و راستکردنەوەی هەندێ هەڵەی مێژوویش لەسەر هەمان بابەت.

دەبا پێکەوە سەیری مۆر و جێگە پەنجەی باپیرانمان بکەین چۆن دەژیان چۆن دەمردن چۆن رەفتاریان لەگەڵ مردووان دەکرد. وەک چۆن ئێستا مەرقەدی سەید و شێخ گومبەزی هەیە گۆڕستانەکە گشتی ساکارە ئاواش لە سەردەمی زەردەشتیان وەک باسمان کرد "دەخمەی" بەزەحمەت دروستکراو و هونەریان بۆ پاشا و پیاوە ئاینییەکان دروست دەکرد لە قەد شاخ بۆ زۆرینەش پێکەوە لە گۆڕەپانی شاخاویوە لەبەرئەوەی زۆربەی ئاینەکان لە مردن دەترسان دەستکاریی گۆڕی میللەتانی تریشیان، کەم دەکرد بۆیە بەهۆی ئەم گۆڕستانانە گەیشتمە زۆر نهێنی و ئاشکراکردنی زۆر لاپەڕەی مێژوویی ونبوو لە لاپەڕەکانی مێژووی کوردەواری و هونەر و شارستانیەتی.

سەرسام

ئاین و هزری پێش زەردەشت
لەلای ئارییە کۆنەکان و میدییەکاندا

ئارییە کۆنەکان کێن؟

لەبارەی شـوێنی ئارییـەکـانـەوە زەردەشـتـیـیـەکـان لە سـەردەمـی داریوش بە ئاهورامـزدایـان وتووە "ئیـزد ئاریان" زمـان و خـەتی نـووسـینی خـۆشـیـان بە "ئاریایی" ناو بردووە[1] هەندێ کەس وشـەی - ئاریایی - بە نەجیب زادە لێک داوەتەوە، تەفـسـیـرەکـە خـۆشـە، بەڵام بەبێ ئەوەی هیچ پێـوەندییـەکی ئیـمـتـولـۆژیانە لە نێـوان مـانا و وشـەکـە بدۆزنەوە، کـە بە هەمـوو شـێـوە زمانەکانی ئاری ئەمە ناگەیەنێ، بـەڵام کاتێ لە لێکۆڵینـەوە زانستییەکاندا ئەم نـاوە دێتـە ئاراوە بەمـانـای مـیلـلـەتانی ئاری دێت یەکێ لەوانە وشـەی "ئیـران" ە کـە لـە سـەردەمی سـاسـانیـاندا - ئیـرانشـەریان "ئیـمـپـراتوری ئاریاییـیـان" پێ وتووە[2] کەواتـە ئێران لە ئاریانەوە وەرگیـراوە، بەڵام ئاریان سنووریان لە ئێـران گـەورەترە یان لەوانـەی تەنیـا کـە دەکـەونە نـاو ئەم سنوورەوە، بەڵکو لە سەرووی پاکستانەوە کە سـەرووی پاکستانیش دەگرێتەوە یان لە هیندەوە تا فـوراتی ناوەند دەگرێتەوە، لەدەم دەریـای یان کەنداوی فارس یا عەرەبەوە بگرە تا دەگاتە ئەرمـینیا و ئەرارات کە شوێنی ئەم گەلانە دەگـرێتـەوە کـە ئارین نـەک تەنانـەت هەر هێندەش، بەڵکو چەندین مـیللـەتی

(١) "ئارینام خشا ثرام" گوایە ناوی ئیمپراتۆرێکی ئاری بووە، ناوەکە لەوەوە هاتووە، ایران باسـتـان ـ از (٥٥٠پ. ز ـ ٦٥٠پ. ز) یوزف و یسـهرفر ـ ترجمـه مرتضـی ثاقب فر ص١١ .

(٢) ..... هەمان سەرچاوە ص١١ .

ئەوروپا بەڕەگەز ئارین.[٣]

یەکەم جار کە زاراوەی Ariana بەکار هاتووە لەلایەن جوگرافیناس "ئیراتوشینس" هاتووە کە بەرپرسی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە بوو ئەویش لە نیوەی سەدەی سێیەمی پ. ز یەکەم ئاماژەش لە سەردەمی "شلیمنصری" سێیەم – کە مەلیکی ئاشوورییانە لە سەدەی نۆیەمی پ. ز کە دەڵێ دەکەونە سەر دەریاچەی ورمێ "رەزاییە" تا دەشتەکانی هەمەدان .

هەروەها Aadai-Mada لە نووسینەکانی ئاشورییدا هاتووە کە دەکەوتنە رۆژهەڵات و رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ[٤]

وشەی ئاری بە بۆچوونی ئێمە کە تاکو ئێستاش لە ناو رەگ و ریشەی زمانی کوردیدا ماوە، وشەیەکی کوردییە و مانایەکی تایبەتی خۆی دەبەخشێ کە هێندە لە نێو زمانەکانی تری ئاری "کورد"یدا مانابەخش نییە وەک "وار" "ئار" بە مانای شوێن. "چ لە ئارادا نییە" هەموو چوونە هەواران هەرمن مامەوە لە "ئاران".[٥]

"هاو + ئار" شوێنی هاوبەش هاوشوێنی کۆچەران، بۆ "ئار" ، بڕوانە فەرهەنگی هەمبانە بۆرینەی هەژار. هەروەها زۆر ناوی گوند و دێهاتیشمان هەیە پاشگر و پێشگری بە "ئار" دەست پێ دەکات کە وشەکەش رەگی لە زمانی سۆمەرییەکاندا هەیە کە (ئاری)ی سەرەتایین بەهەمان شێوە بەمانای شوێن شار دێت: بۆ نموونە "ئور" ئار – ئارۆک – ئیراک – لە کوردیشدا – گوندی ئاری سیدەکان – ئاری مەندان – ئارمووش – ئارگوش – ئارتووش –

(٣) تأريخ الشرق الأدنى القديم ـ ايران و الأناظول ص١١ . یان بڕوانە ـ اریایی ها ویرگوردون چایلد.

(٤) د. سامی سعید و رضا جواد ـ تأريخ الشرق الأدنى القديم د. سامی سعید و رضا جواد٠(ص٨٢).

(٥) ئاران/ شوێنی زستان هەوار لێرەدا (ئار) بەجوانی بە دیار دەکەوێت بەمانای شوێنی نیشتەجێبوون ـ ئەگەر بۆ ماوەیەکیش بێت. (ئار + بل)یش هەر بەم شێوەیە بڵ = بەمانای خاکێکی کشتوکاڵی نەرم "هەمبانە بۆرینە".

ئارماوان – ئاری + مەندان بە مانای شوێنی مەندان، ئار + ماوان بەمانای شوێنی ئەوانەی ماونەتەوە ناچنە کۆچەری، کەواتە "ئێرە" "ئێرەیی" ئێرەیانی – ئێرانی – ئاری بە مانای خەڵکی وڵاتی "ئاری" ئەوانەی بە وڵاتی خۆیان دەڵێن "ئار – ڤلات" وڵات.(٦)

وەک "نیشتمان" کە لە دوو بڕگە پێک هاتووە نیشت + مان. یان "ئارمانج" ئار + مان + جە = بە شوێنی مانەوە و جێگە. یان کورمانج = لە کورد + مان + جە هاتووە ئەو کوردەی لە شوێنی مانەوە کە جێگەیەتی کشتوکاڵ دەکات گوندییە ناچێتە رەوەندی "راە بەندی" بە رێگەوە بەند بوون کە دەکاتە بە پێچەوانەی بە جێگەوە بەند بوو "گاە بەندی" گوندی ئێمە زێتر لەم بارەیەوە لە ئاڤێستای نەورۆز باسمان کردووە دووبارەی ناکەینەوە، بەڵام ئەوەی دەبێتە پرسیار و سەرهەڵدەدا ئایا وایە وەک هەندێ زانا دەڵێن کورد ٧٠٠ ساڵێک پێش زاین کۆچی کردووە بۆ ئەم ناوچەیە وەک بڵێین وڵاتەکە شوێنی ئاشوورییان بووە و کە میدییەکانی کورد لە (٦١٢) پ. ز ئاشوورییان رووخاندووە لە دوورەوە هاتوون بەمەش کوردەکە خۆی هەر لەم سەردەمەوە هاتووە.(٧)

بەمە شەرعییەت و رەسەنایەتی بدەنە غەیرە کورد بۆ ناوچەکە، ئەمەش هەر لەبەرئەوەی ئەم هەڵەیە کراوە گرینگی دراوەتە شوێنەوارەکانی ئاشووری لە دەوروبەری نەینەوا و هیچ گرینگییەک نەدراوەتە سمبول و شوێنەوارەکانی

---

(٦) پێ دەچێت وڵات لە ویلایەتەوە هاتبێت، کە "والی" حوکمی دەکات نەک راستەوخۆ سەر بە پایتەخت بێت، لە سەردەمی عەباسیان و عوسمانییاندا وەلیی ئەمر تەوەلی کردنی ناوچەیەک بۆ کەسێک بوو لە لایەن خەلیفەوە دادەمەزرا.

(٧) ویر گوردون چایلد "آریایی ها ص٣٦" کە ناوی کتێبەکەیەتی دەڵێ: هیندییەکان هاتنە ناو "بین النهرین" کە لەگەڵ هۆزەکانی سانسکریتی "پنجاب" دەگەڕێنەوە لە هیند بە هەمان شێوە "سۆمەرییەکان" لە ئاڤێستای نەورۆز باسم کردوون لە نزیک ئور "پنجاب" یان هەبوو.

کورد لە ناوچەکە بە گشتی یان شێوێندراوە یان مانای سمبولەکانیان شێواندووە، بۆیە بە هۆی ئەم شوێنەوارانەوە ئێمە دەتوانین لایەنێکی گرینگ بخەینە پێش چاو کە پاشماوەکانی لە شاخ هەڵکەندراوی زەردەشتیانە لە کوردستان کە دەگەڕێتەوە بۆ چەندین هەزار ساڵ بەر لە ئێستا. وە ئەم چەند وشەیەش ئاراستەی ئەم بەناو زانایانە بکەین کە دەڵێن: کورد ٦٠٠ –٧٠٠ ساڵێک پێش زاین هاتووەتە ناوچەی کوردستان، بەڵام لە راستیدا کۆنترین دانیشتووی ئەم ناوچەیەن.

١– ئەو مرۆڤی نیاندرتاڵ کە لە ئەشکەوتی "شانەدەر و زەرزی" ئێسک و پرووسکی دۆزرایەوە لەم ناوچەیە ژیاوە دەگەڕێتەوە بۆ ٦٠ – ٧٥ هەزار ساڵ بەر لە ئێستا نەوەکانی چییان لێ هات؟ ئایا هەر لێرەدا نەشونمایان نەکردووە و نابێ کورد خۆی بەنەوەی ئەو بزانێ .

٢– رەگەزی دەوروپشتی ئاریان – یان هیندو ئەوروپیان دیارە کێن – کە لە رۆژهەڵاتەوە "چین" و چینییەکان و رەگەزی زەردن – ئایا کورد لە رەگەزی زەردە دەم و چاوی چینییە تا بڵێین لە چینەوە هاتوون.

٣– لە باکورەوە کە سەرووی ئارییانە لەوانیش کورد مەنگۆلی و ئوزبەکس و تورکەمەن و ئەرمەنین، ئایا کورد لەو مەنگۆلی و تورکە رەگەز زەردانەن کۆچیان کردووە بۆ کوردستان، لە سیمایان دەبێ دیاربێت یان ئەرمەنین هاتوون کە ئەرمەنی ئێستاش ماون زمانیان کوردی نییە زمانی کوردانیش ئەرمەنی نییە!

٤– ئایا کورد لە رەگەزی "سامیە" پێستی رەشە وەک ئەو عەرەبانەی سعودی و جەزیرەی و عەرەبی و زمانیان عەرەبییە تا بڵێین لە نەوەی کورد بن سەعسەعەی بن هەوزانن، یان ئەجندۆکە و شەیتانن نەخێر بەڵکو ئەوەی وا بڵێ دەبێتە گاڵتەجاڕ.

٥– ئایا کورد لە نەوەی یۆنان و ئەگریک و رۆمانە زمانیان وەکو ئەوانە؟ نەخێر بەڵکو ئەوان وەک زانایان دەڵێن: لقێکن لە ئاری بوونەتەوە، هەروەها

ئەرمەنی و "حیسی" و هێلینی و – ئەغریقی و – سلاڤی ئیتاڵی ئەڵمانی "جەرمەنی" پاش گۆڕانکاری گەیشتنە ئەم ئەنجامە(٨). کەواتە لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو ڕۆژئاوا ڕۆیشتوون.

٦- کورد لە هەر کوێیەک هاتبن دەبێ بەشێکیان بەجێ مابن هەمان زمانی کوردی یان سیمای کوردییان هەبێت!؟

٧- ئایا کورد فارسە بوونەتە کورد ئەگەر وایە کوردەکان کێن؟ یا بۆ لە تەک یەکن و هەموو زمان و کولتووری خۆیان پاراستووە(٩) خەڵکی ئەم ناوچەیە و هەر لەم ناوچەیەش زمانی کوردی بۆخۆی داهێناوە و خاکی پاراستووە.

٨- ئەگەر ئەوانەی دەڵێن ئێرە تەنیا ئاشووریی لێ بووە بوختان بە ئاشوورییەکان دەکەن چونکە لە نووسینە قوڕینەکانیان باسی ئەم چیانشینانە دەکەن یان ئەو کوردانە "بیت هەکار" و ناوچەی شمشارە و "مجێسەر" ڕەواندوز چیاکان بەگشتی کە چۆن تاڵانیان کردوون چۆن هەموو ساڵێک ئاشوورییەکان دەچوون سەریان دەبڕین و مەڕ و ماڵات و ئەسپ و زەخیرەیان بە تاڵان دەهێنا تاکو سەنحاریب ئەمەی قەدەغە کرد تەنیا ڕێگەی بە تاڵان دا تاکو بۆ ساڵێکی دادێ ڕێگەیان بدات بەرهەمی تر وەبەرهەم بهێنن بۆ تاڵان(١٠).

---

(٨) تأريخ الشرق الادنى القديم ـ ئيران والاناظول ـ د. سامى سعيد احمد و رضا جواد الهاشمى ص٧٩ .

(٩) بۆیە کورتەی ڕایەکەمان هەر لە بەرەبەیانی مێژووەوە ئەم ناوچەیەی کوردستان شوێنی ئاریان بووە تەنیا شەپۆلی یەک لە دوا یەکی هاوچەشنەی خۆی لە ئاریان قەبووڵ کردووە، بە شێوەیەکی سروشتی نامۆیانی دەرکردووە یان لەناو جەرگەی خۆیدا تواندووەتەوە.

(١٠) الحيات اليومية في بلاد اشور و بابل ـ جورج كونتينو/ترجمة وتعليق طه التكريتي ـ وبرهان عبدالتكريتي. "بيت هكار" زاراوەیەکی ئاشوورییە مەبەستی ناوچە چیاییەکانە ئێستا هەکاریای پێ دەڵێن.

ئەمانەی باسمان کرد لەو خاڵانەی سەرەوە کە چەواشەکاران لێی دەرباز بن رایەکی تر لەئارادا هەیە ئەویش گوایە لە سەرووی رۆژئاوای خەزەرەوە هاتوون بۆ ناوچەکانی ورمێ، بەبێ ئەوەی شتێک دەربارەی "ماننناکان" و شارستانیەتی ماننان لە دەوروبەری ورمێ بزانن بەبێ ئەوەی بزانن ئەم شوێنە لەسەر رێگەی ئاوریشم بوو، زەردەشت و مانی هەرلەوێدا وەک پەیامبەر دروست بوون یان سەریان هەڵدا. بەبێ ئەوەش پێوەندیی نێوان فارس و ئەفغان و گەلانی ئاری بدۆزنەوە کە هەمان بنەماڵەی زمان و کولتووری زۆرینەن دەکەونە خوارووی زاگرۆس و شوێنی سۆمەری و ئاریانی سەرەتایین. ئەو کەسانەی کە ئەم چەشنە ئیدیعایانە دەکەن پێوەندی نێوان "گوتی" (کاسی) و میدی شارەزا نین و هەروەها مێژووی "لولو" و کاردۆخ و "ئیلام".(١١) و کیشی کە چەندین سەدە نەک هەر دۆڵی دیجلە و فوراتیان حوکم کردووە بەڵکو دانیشتووانی ناوچەکەش بوون - شوێنی ئێستای بەغداد و دەوروبەری سەنتەری جموجۆڵیان بوو لەوانەش شاری "تیسفون" پێشتر بە دوو هەزار ساڵ پ. ز هیی "گوتییەکان" بووە. بۆیە دەبێ ئەوانە بگەڕێنەوە زێتر شارەزای مێژوو بن چاویلکەی نازانستی و مەبەستدار داکەنن. بزانن ئارییەکان لێرەوە چوونەتە ناوچەی سەیحون و جەیحون و لەوێوەش بەرەو ئەوروپا، چونکە ناوچەی سەیحون و جەیحون کۆنە شارە میروستانی بەشری نەبووە ئەم هەموو جیهانە پڕ ئاری بکات و ئەم هەموو پێوەندییەش لەگەڵ گەلانی ئاریدا بچنێتەوە و بەرەو ئەوروپاش بڕوات کە خۆی لە خۆیدا ناوچەیەکی بچووک و داخراوە ئێستاش ئێمە چی لێ نازانین لەبەر زەحمەتی هاتوچۆ کە ئەو کاتەش هەروابووە بەڵکو وەک لە ئەفسانەکان و سەربردەی میدییەکان هاتووە - ناوی میدییەکان پێوەندیی بە " ژووری ئاگری ئەکباتانا

---

(١١) ئیلامییەکانیش لە سەدەی حەفتەم ئاینیان هەبوو بە هاوبەشی لەگەڵ کاسی "کاشی ـ کیشی" و میتانی و حسی و بەناوی "میترا" و "ڤارونا" و "ئەندرا" کە ئەمانەش بەشێک بوون لە گەلانی ئاری و میدی ص٧٩ تأریخ الشرق الادنی القدیم والاناظور.

"Kavi" کـه "Kavatakauوە هەیە کـە ئەو نەوەو سـولالـەین کـە پێـیـان دەوترا
ئەگریکەکان بە "میدی" ناویان دەبردن.(١٢) وشـەی "کێڤی" زۆر نزیکە لە کێوی،
بەمـانای چیـایی، جگە لەوەی هیـرۆدۆتس دامـەزراندنـی دەوڵەتی "مـادی" یان
"مـیـدی" دەگـەڕێنێـتـەوە بۆ Deioces دیاکـو پایتـەخـتـیش Agbatana
ئاشوورییـەکان پێیان وتووە مـەلیک. کە ئاشوورییەکـان بە دیاکو ناوی دەبەن و
لە سـاڵی ٧١٥ پ . ز ئەسـیـر بووە بەدەسـتی سـەرجونی دووەم دوای دوو سـاڵ
ئاشـوورییـەکـان ناوی Bit - Daiaakku بە ئەکـبـاتان لە قـەڵـەم دەدەن. کـەواتە
دیاکـو دەبێـتـە نـازناوی بنەمـاڵـەکە(١٣) بۆیە هـەر شـەپۆلێکی ئاریانیش هـاتبێ
شـەپۆلێکی پێـشـتری ئاریانیش لێ بووە و ئاری و کـوردنـشـین بووە. درێژە بەم
باسـەش نادەین لەبـەر باسی سـەرەکـیمـان بەڵام بۆمـان روون دەبێـتـەوە هـەر
سـەرچاوەکانی ئاشووری خـۆیان ئەم رایە بە درۆ دەخـەنەوە، سـەیرکە سـاڵانی
(٦٠٠ – ٧٠٠)ە کـانـی پێش زاینـی لە کـویـێ سـاڵـی ٧١٥ی پ. ز لە کــوێی
سـەیحـون لە کوێی ئەکباتان لە کوێ شـەڕی نێوان چیاییـە زاگرۆسـییـەکان لە
کـوێ و هێـرشـی داگـیـرکـەرانەی ئاشــوورییـان لـە کـوێی و دروسـتـکردنی
قەڵاکانیـان لە کوێ.

(١٢) بڕوانە ص٨٥ هـەمـان سـەرچاوە تأريخ الشـرق الادنى القـديم ـ ايران والاناظول
هەروەها لە وشـەی "ژووری ئاگری ئاکباتانا" بۆمان روون دەبێتەوە کە میدییەکان
ئاگرپەرست بوون سـەرەتای دیاردە پەرسـتی بوون وەک مـانگ رۆژ و ئەسـتێرە و
رووناکی و ئاگر کە جۆرە ئایەتێکیان هەبووە شانبەشانی خواوەندەکانی تر.
(١٣) هەمان سەرچاوە تأريخ الشرق الادنى القديم ايران ص٨٥ والاناظول .

ئاینی ماد

مـیـدییـەکـانمان وەک سـەرەتایەکی زانراو دانا بۆ دەخـمـەی زەردەشـتی و شوێنەوارەکانیان لە فیکر و فەلسەفە جگە لە گرووپەکانی تری ئاریانی کورد وەک لە هەمـان سـەرچاوەدا هاتـووە کە ئاینی "عـیـلام" لە پەرسـتنی رەگـەزی مێینە پێک هاتووە.(١)

لەوانە خـواوەندی "بینکر" هەروەها خواوەندی "گرنیگ" کە لە هەمـوو لایەک سـوێندیان پێ دەخـوارد بەنـاوی "ئەنشـوسـبناک" "نین شـوشـیناک" کـە لەلای سۆمـەریان نـاوی "شـوشـە مـەزن" بوو "منیـانی" تەنانەت جگە لەوەی باسـمان کردووە زۆر جاران کاشییەکان کە هەمـوو عێراقیان بە دەسـتەوە بوو مەبەست " ئارۆک"ە خـوارووی عێراقی ئێستا. خـواوەندیان لەگەڵ میـتانی و "حثی" و مـادی "مـیـدی" یەک بووە وەک "مـیـتـرا" و "ڤـارونا" و "ئەندرا". هاشم رضی دەڵێت:(٢) «مـیـدییـەکـان لە سـەرەتـای سـەدەی حـەفـتـەم و کۆتـاییی سـەدەی شـەشـەم ئیمپراتۆریەتی مـادیان دانا هەندێ لەو زانیـارییانەش کە لە دووتوێی ئەم کتێـبەدا یەکتـر دەگرێتـەوە لـەگەڵ نووسـینێک کـە "عـومـەر رەحـیم" وەری گێڕاوەتە سەر کوردی.(٣)

کـە باسـی پەیڕەوانی زەردەشت دەکـات لە کـتـێـبی پیـرۆزی "رێگ ویدا" کـە رێورەسـمـی ئاینی هیند و ئاریـیـەکـانی بووە لە رابردوویەکی زۆر دووری مێـژوودا، جگە لەو دەقـە بزمـارییـانەی کە لە سـەدەی نۆیەم تـا حـەوتەمی پێش

---

(١) هەمان سەرچاوە ص٦٣ ص٣٤ .

(٢) هاشم رضی دین و فرهنگ ایرانی پیش لذ عصر زردتشت ص ٢٠٧ .

(٣) کۆواری هەزار مێرد ـ بەشی یەکەم، و. عمر رحیم "ئاینی مادەکان پێش هاتنی زەردەشت ـ بەشی یەکەم".

عیسا بەردەست کەوتبوون.[٤]

دواتر چۆن لە دەقە بزمارییەکان عیلامییەکان و شوێنەواری تەختی جەمشید و ئەرشیفە بزمارییەکانی بابل، کە زۆریان دەگەڕێنەوە بۆ کۆتایی سەدەی شەشەم و سەرەتای سەدەی پێنجەمی پێش عیسا کەوا دیارە ئاینی زەردەشتی لە خوارووی ئێراندا یان زاگرۆس زێتر و زووتر بڵاو بووەتەوە،

ڕووداوەکان بەهۆی ناوی مانگەکانەوە دیاری کراون یان بەهۆی نووسراوی سەر بەردی شاکانی پارسی سەدەی شەشەم، یان پشکنینی خانوو و شوێنی نیشتەجێبوون و گۆڕستانەکانی خودی مادەکانیش بەڵگە و زانیاری بەکەڵک و بەسوود پەیدا کراون[٥] یان ئەو زانیارییانەی "هیردوتس" باسیان دەکات کە "هاشم رضی" تۆماری کردووە.[٦] کە دەڵێ: هیرودوت دەڵێ: «٧٠٨ – ٦٥٥ پ، ز دیاکو بە بناخە دانەری ئەم دەوڵەتە دەژمێردرێ لەو چوار پاشایەی ناویان هاتووە» ص٢٠٧ ص٢٠٨[٧] کە لەم نووسینانەدا هاتووە میترا "ڤارونا" وارونا هەمیشە خواوەندی ڕێز و دادپەروەری بوون لە پەرستگاکاندا لە ئاڤێستادا "ئەشا" بە زمانی مادو و پارسەکان پێی وتراوە "ئەرتا" ئەویش لە سەدەی نۆیەمی پێش عیسا وە لە سەدەی هەشتەم بە شێوەی "مەزدان" یان لە نووسراوێکی ئیلامی بە شێوەی "مەزدا ڤەرنە" بەمانای تەخت و پیرۆزی لە خواوە بەدەست کەوتووە یان "مەزداداتا" بەمانای مەزدا پێداو هاتووە، یان لە تەختی جەمشید بە "مەزدایانا" بە مانای خواپەرست ناویان هێناوە، لە ئاسەوارەکانی ئاشووریدا هیچ ناوێک نەهاتووە لەگەڵ ناوی "میترا"

---

(٤) تازەترین بەڵگەم لە دخمەکانی "ماد" دۆزییەوە لە اسحاقوەند کە میدییەکان ئاتەشگایان هەبوو سەرەڕای ئاتەشگاش هەر بڕوایان بەئاسمان و ئەو خواوەندانە هەبوو کە لە سەرووی ئاتەشگاوەن/بڕوانە وێنەکان.

(٥) لەم لێکۆڵینەوە مەیدانییەم لە هەموو زاگرۆس لەسەرتاخوار هەردوو دیوی ئێراق و ئێران کە میدیەکان گۆڕ دخمەیان هەبوو.

(٦) هاشم رضی دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت ص٢٠٧ ص٢٠٨ .

(٧) هەمان سەرچاوە.

تێکهەڵکێش کرابێت. لە تەختی جەمشیددا بە شێوەی میترا بە شێوەزاری پارسەکان "میسا" ناوی هاتووە.

"میتراپاتا – مسی ساپاتا" بە مانای میترا پارێزگارییەتی یان "میتر بارزان" واتا میترای گەورە "داتا میسا" ئەم زانیارییانە بوون لەگەڵ زانیارییەکانی هاشم رضا کاتێ بەراوردیان دەکەینەوە دەبینین دەڵێ:"وارونە" لە Rig - veda بەشێوەی دیائاوە هاتووە . پاشان بووەتە وارونە Varuna وە کاتێ چووەتە نێو زمانی یۆنانییەوە بووەتە "دیائوس" کە لە دیائۆوە هاتووە، بەڕای ئێمەش بووەتە "تیئوس" بەمانای خواوەند – نەک تاوس – وە ڕای تریشمان هەیە کە "تاوسی مەلەک" لە "مەلۆکە تاوسەوە"[٨] هاتبێ کە هەمان مانای "تیئوس" بدات وە هەمان وێنە بێت "بغ" "بغاش" ی سەر کێلەکانی بابغیش، بەڵام لەلای فارسەکان وا باوبووە کە "بەغا" بەمانای بەخشندە دێت. لەو ناوی "ماد" لە سەدەی هەشتەم و حەوتەمدا ماونەتەوە ناوی "بەغا" لە هەموو خواوەندەکانی تر زیاتر ڕێزی لێ گیراوە، وە هەروەها ناوی "بەغدات" واتا خوای "بەغایا" بەغپارنا – بەغاڤەرنە [فرندە بەغاش] نووسەر. کە لە سەردەمی سەرگونی دووەمدا (٧٢٢ – ٧٠٥) پ. ز ناوی "بەغ" مزدا هاتووە دوورنییە لە "بەغامەداوە" هاتبێت. کە ڕایەکیش وایە کە "بەغداد" لەوەوە هاتبێ. ئێمەش هەندێ ناو و شوێنەوارمان لە کوردستان دۆزییەوە.[٩]

---

(٨) مەل = بەمانای باڵدار –مەلائکە –کە پێشگری بە "مەل" دەست پێ دەکات بەمانای باڵدار ئاکار. بۆی هەیە لە مەلی تاوسییەوە هاتبێ کە ڕەنگاڵەیە وەک بەبەغا ـ "بەغاش" بچووکن، بەڵام وەک تاوسن لە شێوەی وێنەی بابچیچک بابغاش.

(٩) ئێمە پێشتر باسی ئەوەمان کردووە کە چەندین ساڵ لەمەوبەر کاتێ باسی "فلونە" و "بابچیچک" مان کردووە چ لە کتێبەکەی سەلاحەددینی ئەیوبی من جدید ـ یان کۆواری هەولێر خولی دووەم. کەواتە فلونە لە ڤارونەوە هاتووە لە تەک بابچیچک، بەشێوەی ڤارونە ـ وارونە وەپاش ئەوەی زانیمان "بابغیش" لە "باب بەغاش" ەوە هاتووە کە لە مێژوودا بە شێوەی بابغیش هاتووە بە مانای =

باسمان لێ کردووە و باسی لێوە دەکەین. بەڵام دەبێ لە بیر نەکەین کەوا میثرا – بەغا و بەغا میهر لە سەرچاوە فارسییەکاندا ناوی "بەغ" زۆر دەبینرێ. ئینجا وەک باسمان کردن ئەم خواوەندانە پێش زەردەشت باویان هەبووە لە نێو میدییەکان یان ئارییانی کۆن. بەغاپاتا – بەغداتا – بەغا دوستا – بەغا ڤەرنە – جگە لە هەندێ ناوی تر کە لە بەڵگەی شوێنەواری "خۆمادشو" کەوتوونەتە دەست، دەگەڕێتەوە سالانی ٥٣٣ – ٥٢٦ پ. ز کە

= دەرگای "بەغاش" کە تەیری رەنگاڵەیە بەعەرەبی و فارسی بۆی هەیە لە مەلی "تەیری" تاوسییەوە هاتبێ، خۆ هەر لەسەر مزگەوتەکەی زیارەتی خوارووی، وێنەی مارێک کێشراوە مامۆستا مەلا قاسم نیشانی دام. وە زریمۆکیش هەر بەم مانای بەغاشە دێت هەمان چۆلەکە لە دەڤەری بارزان کە شوێنی دخمەی زەردەشتییانە "کەڤرێ مەیتان" ناوەکەش "بغا ـ بەغ" بابچیچک بە مانای دەرگەی چۆلەکە کە شوێنەکە وەک دەرگە وایە لە نێوان دەشتی هەریر و حەوزی دوین و بابچیچک، تەنانەت ئێستاش ناوەکە بەمانای باب + چیچک = دەرگەی چۆلەکە ناودەبردرێ کە دوو چۆلەکەی وەک رەنگاڵە لەسەر کێلەکان نەخشی کێشراوە کە ئەمە بەڵگەی خاوەن مەزهەبێکە هەر بۆیەش حەمدانییەکان لەم شوێنە لەگەڵ هەزبانییەکان جەنگیون، شوێنەواری تێکدانی گۆڕستانەکە بە ئاشکرا دیارە و هەموو کێلەکان کەوتوونەتە سەریەک کە وێنەی دەست و چۆلەکە و خەنجەری لەسەرە. کە بەڕای ئێمە پاشماوەی بیروبڕوا کۆنەکانی پێش ئیسلام سەری هەڵداوەتەوە. وە وەک بەڵگەیەکی گرینگ لەسەر کێڵێک کە لەسەر لایەکی دوو چۆلەکەی "بەغاش" کراوە لەلاکەی تری کێلەکە کە سپی کراوە داتاشراوە، دیارە تازەیە نیسبەت بە کێلەکە بەگشتی کە ژەنگی رەشی گرتووە لەسەری نووسراوە (لا اله الا الله) بە خەتێکی کووفیی کۆن کە دیارە دەگەڕێتەوە هەمان سەردەمی سالانی ٢٩٢ کۆچی و دەوروبەری، بڕوانە "تأريخ أربيل ـ زبيير بلال" کە باسی هەزبانییەکان دەکات چۆن "محمد بن هلال" سوپاکەی لە "بابغيش" بەدەست حەمدانییەکان شکست دێنێ. بۆ زێدە زانیاری بڕوانە "صلاح الدين الأيوبي من جديد" عبدالخالق سەرسام یان نووسینێکیان لە کۆواری هەولێر خولی دووەمی لەسەر ئەم بابەتەیە.

وشـەی "بەغ" ی لەگەڵدایە ئەم جۆرە بیروباوەڕ و ڕێزگرتنانەی "وارونا" لەگەڵ "وارونا" ی ئاڤێستای کۆندا یەکتر دەگرنەوە، وارونا - بەڕای ئەوان دروستکەری جیهان بووە. وە پاشان ئەم پیرۆزییە دراوە بە ئاهورامزدا. کە دیارە پارس و مادەکان خاوەن باوەڕێکی توندڕەو بوون بەرامبەر هەر ئاینێکی کۆن و دژ بە ئاینی تازە. بۆیە بوونە پێشگر و کۆسپ لە بەردەم ئاینی زەردەشتیدا. تا زەردەشت وردە وردە زاڵ دەبێت بەسەر خواوەندەکانی پێش خۆی وەک دیارە هەتا (٤٠٠) چوار سەدی کۆچیش ناوە ناوە کوردەکانی بەڕواڵەت موسڵمان وەرگەڕاونەتەوە لە خەلیفەکانی ئیسلام، چونکە لە ناخەوە هەر لەسەر ئاینە کۆنەکانیان ماونەتەوە، وەک ئەو مەزهەبانەی لە کوردستان دەیانبینین یان وەک لە بابغیش شوێنەواری دەخوێنینەوە.جگە لەم ناوانەی باسمان کردن، وەک خواوەند لەسەردەمی پێش هاتنی زەردەشت و سەردەمی میدییەکان، ناوی چەندین خواوەندی تریش دەست کەوتووە کە دەگەڕێتەوە سەردەمی میدییەکان جگە لە "میترا" وەک "ابرهای باران زا" ئەفسانەی تیشتروا پە ئاوشە. وە لە نێو پەرستگای عیلامییەکان ناوی "خدای گەورە" خدای خدایانی عیلام inshashiino بووە. یان وەک "هاشم رەضی" لە کتێبەکەیدا باسی دەکات ل١٤٧(١٠) دەڵێ: کۆنترین خدای میدیان و ئاریان خدای "ئاسمان" بووە هەروەها خواوەندی "تۆفان" و "برووسک" لەلای میتانییەکان.(١١)

سەرەڕای ئەم لایەنانەی کە باس کرا لە ناوی خواوەند و جۆری بیرکردنەوە و ئاینی پێش زەردەشت لەوانەش میدییەکان دەبینین چەندین "دەخمە" سەردەمەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میدییەکان وەک دەخمەی "فخریقا" یان اسحاق وەند یان گۆڕە بەردینەکەی نزیک "سەحنە" یان گۆڕە بەردینەکەی "دوکان داود" یان "دوکانی سلێمانی - قسن قەپان" ص٥٦٣ میدیا(١٢) کە

---

(١٠) هاشم رضی ـ دین و فەرهەنگ ایران پیش از عصر زەردەشت ص ١٤٧ .

(١١) هەمان سەرچاوە ص٥٥ .

(١٢) ئی. م. دیاکۆنۆف ـ میدیا وەرگێڕ ـ برهان قانع لە فارسییەوە ص٥٦٣ .

ئێمە ڕایەکی ترمان لەلا دروست بووە باسی لێوە دەکەین ئەمەو "هرتسفلد" باسی دەخمەیەک دەکات بە کۆنترین دەخمەی لە قەڵەم دەدات ئەویش دەخمەی نزیک "سکوند"ە لە خوارووی کرماشانەوەیە ص٥٥٥ میدیا(١٣) کە لە ژووری ئەو تاقەوە "سەکۆ" و پەیکەرێکی گەورەی لێیە دوو پەیکەری بچووکی مرۆڤ لە دامێنی ئاگردانەکەوە نەخشی کراوە، ئەمانە گشتی وەک شوێنەواری میدییەکان دروست کراوە دیارە دەخمەیان بەکارهێناوە و دەبێتە بنەمایەک بۆ "دەخمەی زەردەشتی" وە لە هەمان کاتدا کاریگەریی لە دوای خۆیدا بەجێ هێشتووە یان کاریگەریی ئاینی تری لەسەر بووە، چونکە زۆربەی ئاینەکانی نزیک یەک کاریگەرییان لەسەر یەک هەبووە. هەر بۆ نموونە کاتێ دەگەڕێینەوە سەر ئاینییەکان هیندستان وەک لە لاپەڕە (٧٧) هاتووە لە "أدیان الهند"(١٤) بەم جۆرەی خوارەوە وەرم گرتووە بۆ بەراوردکاری لەگەڵ ناوی خواوەندەکانی میدی و پێش زەردەشتیان کە دەکرێتە سێ بەش "خودایانی ئاسمان" و "خودایانی زەوی" و "خودایانی نێوەند" .

١- **خودایانی ئاسمان:** لە دیائوس "پیتر" Dyaus Pitar خداوەندی باوک "ئاسمان"ە ورونە Varuna ڤارونە خدای زەمان و ڕۆژگار، سوریە Surya خدای "خورشید" بە مانای خۆر - رۆژ.

٢- **خودایانی نێوەند:** "نێوان ئاسمان و زەوی" Mitra میترا دەکاتە خودای رۆژ "خۆر" ئیندرە indra خدای برووسک و تریشقە "رودرە Rudra" خدای تۆفان.

٣- **خوداکانی زەمین:** برتیوی ماتر Prthiv Matar خدای دایک "زەمین" . ئاگنی "Agni" خدای ئاگری سومە "Soma" خدای مانگ(١٥).

لێرەدا کاریگەری ئارییان لەسەر هیند بەدیار دەکەوێ ئەگەر تەمەنی زاراوە

---

(١٣) هەمان سەرچاوە ص٥٥٥ .

(١٤) دکترفیاض قرابی عضو هیأت علمی دانشگاه فردوس مشهد "أدیان الهند" ل٧٧ انتشارات فردوسی مشهد ١٣٨٣ .

(١٥) هەمان سەرچاوە "ادیان الهند" ل ٧٧ .

و ناوەکان بکەینە پێوەر، بەڵام چونکە ئەم ناوانە لە "رگ و دایی" (ریگ ڤیدا) هاتووە و سەرچاوەیەکی زۆر کۆنە کاریگەریی رۆژهەڵاتە لەسەر میدییەکان لە رێگەی ئاوریشمەوە کەواتە لێرەدا کاریگەریی هیندی بە ئاشکرا بەدی دەکرێ لەسەر ئاریانی هیند و ئەوروپی، هیند و ئاری و بەپێچەوانەوە وەک لە کتێبەکەم ئاڤێستای نەورۆزدا زێدە زانیاریمان نووسیوە دووبارەی ناکەینەوە. لە سەردەمانی سۆمەری و کاریگەرییان بەهەمان شێوە بەم جۆرە ئارییان و هیند و ئارییانی هیند و ئەوروپی لێک جیا دەبنەوە.[١٦]

لەو مێژووەی کە فیرعەونەکان دروستیان کردوو و خۆیان بەخوا دانا و خەڵک بە بەندە، بەڵام سەرکەوتنی "مووسا" بۆ سەرکێوی توور، قسەکردن لەگەڵ خوای ئاسمان و بەدرۆ خستنەوەی فیرعەون و لە هەمان کاتدا پیرۆزی دانە خود و نزیکبوونەوە لە خوا و دوورخستنەوەی فیرعەون لە ئیدیعای خوایەتی، لەلاکەی تر دوای ئەو داوای ئەوەیان کرد عیسا کوڕی خوایە، بەڵام بە هاتنی خۆشەویستی خوا کۆتایی بەم موزایەدەیە هاتووە، بیروبڕوا و ئاین رێگەیەکی تری وەرگرتووە و پلەکانی بەدیار کەوت ئەم کێشە و زۆرانبازییە خوێناوییانەش وردە وردە کۆتاییان دێت لە بەکارهێنانی هێز و پەیداکردنی لایەنگر و چەکی سەربازی بۆ بڵاوکردنەوەی بیروڕا و بۆچوون.[١٧] جیهان هەموو دەبێتە گۆڕەپانی دیالۆگ، گوێدانە یەکتر و قەبووڵکردنی یەکتر لەسەر ئەم خاکە و رەچاوکردنی مافەکانی مرۆڤ کە بیروبڕوای کۆتایی و زانستیانەیە، لە ژێر ئەم رۆشناییەش رێگەدان بە ئاین کاری خۆی بکات. وەک هەموو فیکرێک دوور لە بەکارهێنانی چەپۆکی هێز.

---

(١٦) لە هیندستان ئاینەکان خۆیان بە ئاینی ئاسمانی نازانن وەک "وەحی" بیروبڕوا و وتەی خوایان بۆ هاتبێتە خوار، بەڵکو ئاینەکانیان لە وتەی ڕێنوێنیی ئەو کەسانە پێک دێت کە پێشڕەو و داهێنەری "ئاین" و ڕێنوێنییەکانن.

(١٧) زۆر لە ئیمپراتۆرەکان بە درێژایی مێژوو بیروبڕوا و ئاینیان تەنیا وەک ئامرازێک بۆ پێکەوەنانی سوپایەکی بەهێز بۆ شەڕ دژی فەرمانڕەوایی و ئیمپراتۆریەتەکانی دەوروبەریان بەکار دێنا.

وێنەی ١

چۆن دەرگە لەسەری دەسوورِا ئاواش خەڵکی لە دەوریا دەسوورِان

ڕێسمەی دەرگای پەرستگای گۆدیای سۆمەر، ڕێسمە بە عەرەبی "کەعبەی دەرگای" پەرستگای پێ دەڵێن لەم وێنەیەدا ئەو بەشەی ڕێسمەکە کە دەکەوێتە ژێر خاک و هەروەها شوێنی سوڕانی پانی دەرگەکە بەردەکەش بەدی دەکرێ دەبووایە ڕەش بێت تەڵەسم و ناوی خواوەند و دوعا و پاڕانەوەی چوونە ژوورەوەی لەسەر نووسراوە کە دۆزینەوەیەکی گرینگی مانا و بنەمای ئۆل و فەلسەفە و بیروبڕوای چوار هەزار و دوو سەد ساڵ بەر لە ئێستایە کوردێک هەستی پێ دەکا، دیارە چەند بەردێکی تریش بەهەمان شێوە دۆزراوەتەوە کە قونپانی دەرگەی پەرستگا بوون.

فەلسەفە و بنەمای سەرهەڵدانی ئاینەکانی زاگرۆسیان

ئێمە لە سەرەتادا و بەتایبەتی لە کتێبی ئاڤێستای نەورۆز کاتێ باسی "گۆدیا"مان کرد کە وا پەیکەری سێ گای پاڵکەوتووی هەبووە لەلای خۆی داناوە وەک خواوەندێکی پیرۆز(١) پاشان درکمان بەوە کرد کە رەگی ئەم گاپەرستییە لە هیندستان هەتا ئێستاش ماوە لەلایەن ملیۆنەها هیندییەوە پەیرەو دەکرێت. کە رەگی ئەم گاپەرستییە یان دەبێ لە دۆڵی رووبارەکانی زاگرۆس و خوارووی عێراقەوە پەڕیبێتەوە بۆ هیندستان یان ئەوەتە لەوێوە لەگەڵ شەپۆلی هاتوچۆی کۆچەرانی ئاری پەڕیبێتەوە بۆ کوردستان، کە بەڕای من لە هیندستانەوە هاتووە، چونکە جێگەی ژیانی ئەم گاپەرستی و فرە ئاینانەیە تا ئێستاش هەندێکیان "مار" دەپەرستن وەک هەمان کودەتای گۆدیای گاپەرستە "سمبولی خێر" ی سەرەتایی دژی "مار" پەرستان کە فیرعەونییەکان لەسەر لیمچەوانیان ماریان داناوە کە دیارە ماری "تەحنیت" کراوە واتا کەوڵکراو و بۆریی پێستەی ماری گەورەیان کردووەتە کڵاو و لە پشتەوە بەقەد کراوی هاتووەتە خوارەوە و هەردوولای گوێی داپۆشیوە.

کەواتە هەمان "گای ئاسمان" لەلایەن "کەل گامێش" گامێشی پیرۆزەوە دەکوژرێ کە دێتە خوارەوە شارەکان تێک دەدات، دەبینین لە کۆتایی چیرۆکەکەدا کاتێ گلگامش، هاوڕێ ئەنکید، دەست بۆ "گوڵی نەمری" دەبات لە ژێر دەریا بیخوات و تا وەک خواوەند نەمر بێت "مار"ێک گوڵەکە دەخوات

(١) جگە لەوەی خواوەندی تریشی لەلا پیرۆز بوو تەلەسمی ژێر دەرگە بەردە کەعبەی گۆدیا یان پەرستگای لگش کە ناوی زۆربەی خواکان دەنووسرا، ئەو خواوەندانەی لێی دەترسان وەک: "ئان و بل، بلیت، رامان، ئیشتار، سن، شمش،... هتد.

کەواتە مارە کەسیفەتی خلوود و نەمری وەردەگریٚ کەواتە گاپەرستی دوو سەردەمی دیوە لە سەردەمی یەکەمدا لەلای سۆمەرییەکان "مار" خوداوەند و نەمر بووە گوڵی حەیات و نەمریی خواردووە "گای ئاسمانی" کوژراوە، لە سەردەمی دووەم لەلای پەیامبەری گۆتی سۆمەری(٢) سمبولی گاپەرستی بەسەر سۆمەرستاندا بڵاو دەکاتەوە ئەژدیهاک و مار دەکوژیٚ و مەلیکاتی دەداتەوە دەست سۆمەرییەکان تەنیا وەک پەیامبەریٚک خزمەتی میللەت دەکات.(٣) وشەی "گا" کە لەلای سۆمەرییان بەشیٚوەی "گۆ" "گا" وتراوە، بەڵام لەلای فارسەکان و هیندییەکان بە شیٚوەی "گاو" گۆ دەکری کە دیارە شیٚوەی سۆمەری و کوردی یەک رەگن. کە وەک أ. و. ل دەڵیٚ: سۆمەر ئاریی سەرەتایین کەواتە:

١- لە سەرەتادا سۆمەرییەکان گا ناپەرستن "مار" دەپەرستن وەک چۆن فیرعەونییەکان چاویان لیٚ دەکەن.

٢- سەردەمی دووەم کە سەردەمی ڕاپەڕین و شارستانییەتی سۆمەرییەکانە لە ژیٚر حوکمی (٢١) بیست و یەک مەلیکی گۆتی زاگرۆسیی کورد.

٣- لە قۆناغی سیٚیەمدا هەر ئەم گایە لەلایەن میترایییەکانەوە کە خۆرپەرست و ڕووناکیپەرست بوون دەبیٚتە قوربانیی بەشەریەت و مرۆڤایەتی لە هەر دڵۆپیٚک خویٚنی هەزاران گیانلەبەر و رووەک دروست دەبن پیرۆزی "گا" لەلای زەردەشتیش هەر ماوە و دەبینی وەک لەم دەقەدا بەدیار دەکەویٚ بە دوو دەستی بەرزکراوەی پاڕانەوە، ئیٚمە هەردووکمان، دەروونم و دەروونی "مانگا" ی دایک هانا بۆ خوای حەکیم دەبەین فەرمان بدا کە زەرەر نەگاتە مرۆڤی ئەمین گاوانی گاڕان لە نیٚوەندی پیاو خراپانی دەورەیان داوە.(٤) پاشان کە سمبولی "خۆر" و تیشکی ئاگر و "برووسک" دیٚتە سەر

(٢) بڕوانە ئاڤیٚستای نەورۆز عەبدولخالق سەرسام بۆ زیٚدە زانیاری.

(٣) بڕوانە سومر فنونها و حضارتها ـ ئەندریە بارو .

(٤) الزرادشتیە/ ر. س. زیهنیر استاذ الدراسات الشرقیە جامعە اکسفورد الفجر الغروب ترجمە الدکتور سهیل زکار ص٤٤٥ .

شــانی خــواوەندی بابلیــیــەکــانیش[٥] هەروەهـا وێنەی ڕۆژیش لەلای فـیـرعـەونەکـان بە پیـرۆزی بەدیار دەکـەوێ و قـۆناغی ڕووناکـیـپـەرسـتی ئاشکراتر دیار بێت ئاینەکــان شــێــوەیەکی تر وەردەگــرن جگە لەوەی کاریگەرییەکان لەسەر یەک بە ئاشکرا دیار دەبێ.

٤- کـەواتە ئێـمـە دەتوانین قـۆناغی چوارەم بە قـۆناغی ڕۆژ و ئاگـرپـەرسـتی "میترایی" بدەینە قەڵەم و لەگەڵ پیرۆزی و گەڕانەوەی سەرەتای ژیانی بۆ خوێنی "گا" .

٥- کە زەردەشت دێت و زەردەشتییەت سەرهەڵدەدا وەک ئاینێک یەکسەر بڕوا بە خواوەندی تاکو تەنیا دەهێنێ ئاهورامزدا هێزی ڕووناکی و ژیان و ناخ و فیکر ئەهریمەن هێزی تاریکی و مردن و بەڵا و نەخـۆشییە لە هەمان کاتدا دەبینین لە سـەردەمی زەردەشـتیشـدا "گا" دەوری پیرۆزی خـۆی ون ناکات.

وەک کـاتێ مـرۆڤ دەسـتی بە مـردوو دەکـەوێ، دەبێ خـۆی بە "مـیـزی گـا" تەعقیم بکات، یان بشواتەوە کە دیارە دەبێتە ئاهورایی نەک ئەهریمەنی.

یەکێ لەو چیرۆکانەی کە باسـی سـەربردەی زەردەشت دەکات ئەوەیە کاتێ زەردەشت لە دایک دەبێت "گا" هەست پێ دەکات و دژی ئەهریمەن دەوەستێ. بە قــۆچەکــانی "دیارە هەر بۆیەش قـۆچی گـا لـەســەر دەرگـەی مـاڵەکـانی کوردەواری دەچەسپێندرا" کە ببێتە پارێزگار دژی ئەهریمەن و خراپەکانی لە لاپەڕە (٣٧)ی کتێبی اسطورە زندگی زەردشت"دا[٦] هاتووە کاتێ ویسـتیـان مــەلووتکەی زەردەشت لەنـاو ببــەن لە پێش گــاڕانیــان دانابوو تا لەناو بچێ گایەکی شاخداری گەورە کە لە پێشـەوەی گاڕان بوو کە منداڵە ساوایەکەی دیت واتا "زەردەشت" یەکسەر ڕاوەستا و نەڕۆیشت کە گاوان هەستی پێ کرد

---

(٥) بڕوانە ـ مسلەی حامورابی و تیشکی سەرشانی خواوەند/ ئاڤێستای نەورۆز ع. سەرسام .

(٦) ژالە اموزگار ـ احمد تفضلی ـ اسطورەء زندگی زەردەشت ص٣٧ .

لەگەڵ دایکی زەردەشتی بۆ شوێنێکی ئەمین گواستەوە.

کەواتە دیسان لە ئاینی زەردەشتیدا دەوری گرینگ و پیرۆزی "گا" هەر مابوو، لە کاتی قوربانی گۆشت خواردنی لەگەڵ "هومی" پیرۆزدا جۆرە تەقسێکی تری هەبووە.

٥- هەر لەو ساڵانەی دوایی پێش ئەوەی تراکتەر دابهێنرێ جووتیان بە گا دەکرد. لە کوردەواریشدا بە چاوێکی پڕ هەیبەت سەیری "گا" دەکرا و کاتێ نەخۆش دەبوو نوشتە و دوعای بۆ دەکرا ئەمەش وەک زەروورەتی گا بۆ جووتیار کە لە کۆنیشدا وەک سمبولێکی پیرۆز پێوەندیی قۆناغە فیکری و ئاینییەکان هەڵقەی یەک لە دوای یەک و کاریگەریی هزری کۆن لەسەر نوێدا.

ئەمە وەک "گا" بەهەمان شێوە مانگ و ئەستێرە و ڕۆژیش بەهەمان شێوە لە سەردەمی سۆمەرییانی ئاریدا پیرۆزیی خۆی هەر پاراستووە ، تا گەیشتووەتە زەردەشت وەک چۆن "خۆرپەرستی" بۆ میترایییەکان ماوەتەوە، ئاواش بابلییەکان تیشکی خۆریان لەسەر شانی خواوەندی حامورابی نەخش دەکەن و هەروەها برووسکە و مانگ و "سن" و ئەستێرە وبەم شێوەیەش کە دەیبینین لەسەر دیواری دەخمەی "قسن قەپان" چۆن مانگ و رۆژ و ئەستێرە هەیە، ئاواش لە وێنەکانی سۆمەری مانگ و رۆژ و ئەستێرە دەبینین کەواتە شارستانیەتی زاگرۆسییەکان لەگەڵ سۆمەرییەکاندا لەیەکتر جیا ناکرێتەوە، وەک چۆن ئەو سۆمەرییانە ئاریی سەرەتایین و توراسیان زیاتر بۆ کورد ماوەتەوە کە بەڵگەشمان چیرۆکەکانی بەرئاگردانە هەمان ئەفسانە و سمبولی لە نێو دەبینینەوە سەیری ئەم وێنەیە بکە کە چۆن مانگ و رۆژ و ئەستێرە لە سەرەوە وێنەی کێشراوە بەهەمان شێوە لە قسن قەپان وێنەی مانگ و رۆژ و ئەستێرە دەبینین و کاریگەرییەکە بە ئاشکرا دیارە تا لەسەر ئیسلام و زاگرۆسییەکان.

کەواتە دەبینین فەلسەفە و بنەمای ئاینەکانی زاگرۆسنشینان لەوانەش میدیاکان دەگەڕێتەوە بۆ سۆمەر و ئەو ئەفسانە و ئاینانەی لە هیندستانەوە

وێنەی ٢

دابەشکردنی مانگ لە نێوەندی رۆژ و ئەستێرە لەمبەر و ئەوبەری

بەراوردی بکەرەوە لەگەڵ مانگ و رۆژ و ئەستێرەی قسن قەپان

ئارییەکان ئەمدیو و ئەودیویان پێ دەکرد و فیکر و ئاینی تایبەتییان پێ دروست دەکرد. بۆیە هەمیشە شارستانیەتی ئەم نێوەندەی کوردستان کە ناوەڕاستی بەیەکگەیشتنەوەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە پڕ ئەزموونتر و پێشکەوتووتر زێتر نزیکە لە واقیع، هەر لەبەر ئەمەشە کورد هەمیشە ئەو بیروبڕوا ئاینییانە هەڵدەبژێرێ کە لە ڕەوشی ئەو ئاو و هەوای زاگرۆس و وڵاتەکەی نزیکە. وەک فەلسەفە و ڕێنوێنی هەڵی بژاردووە و بوونەتە بەشێک لە ئاینەکانی بۆ نموونە "ئاگر" هیچ کاتێک لەلای فیرعەونی و خەڵکی بیابانییەکان پیرۆز نەبووە بەڵکو ئەدات و کەرەستەیەکی ئازاردان و ڕەمزی سزادان بووە. سووتاندنی جەستە لە جیاتیی کردەوەکانی ڕەوان "روح"(٧) کە لەلای زەردەشتیان زانیمان ئاگر پیرۆز بووە، جەستەیان پێ نەسووتاندووە نەوەک ئاگرەکە پیس بێت وەک چۆن ئاو و هەوا و خاک پیرۆز بووە، بەڵام خاک لەلای ئاینی تر یان بیابانییەکان جەستەی لە تێدا نێژراوە، یان ئاو جەستەی مردووی فڕێ دراوەتە ناوی کەچی وەک باسمان کرد لای زاگرۆسیان ئەمە ئاو پیسبوونە، بیابانییەکان خۆیان لە دەست گەرمای شوێنەکەیان بێزاربوون چۆن ئاگر دەبێتە هاوڕێیان وەک دەبێتە هاوڕێی ناوچەی سارد و خەڵکی چیایی و گەرموگوڕی "ئاتەشگاکانیان". بەڵام "گا" وەک بینیمان دەبێتە سمبولی هاوبەش فیرعەونەکانیش ئاسمانیان بەگایەکی گەورە وێنا کردووە کە بن زگەکەی پڕە لە ئەستێرە و مانگ و خۆر خەڵکیش لە ژێریدا بوون کەواتە گەردوون لە شێوەی گایەک بووە لەلایان لە هەندێ سەردەمدا(٨) یان دەبینین "تیر و کەوان چەکێکی فرتی بووە" وەک لەسەر پارەکانیان رادیارە.(٩) هەندێ

---

(٧) بەڵام دوکتۆر (نوری مرادی) لە کتێبەکەیدا "شنعار ارض اللاهوت و مدفن الاسرار" دەڵێ: «ڕێنوێنییەکانی مەسیحیش کاریگەریی زەردەشتیان لەسەر دیارە وەک کاریگەری لەسەر یەحیا و مەسیح کە دەڵێ: کوڕی خوایە وە شەیتان دەسەڵاتی خۆی هەیە و دنیا لەسەر خێر و شەڕ دانراوە. ص٣٦ اصول الصابئە.

(٨) بۆ زێدە زانیاری بڕوانە ئاڤێستای نەورۆز عەبدولخالق سەرسام.

(٩) کرونولوجیا اربیل ـ ترجمة عزیز عبدالاحد نباتي.

جاریش تەنیا "نیزە" (رم) بینراوە لەدەست سوپای ئاریان بەڵام لەلای عەرەبان "شیر" "شمشێر" سمبول بووە سەیریش لەوەدا نییە کە هەر کەسە و سمبولێک هەڵبژێرێ، بەڵام سەیر لەوەدایە کاتێ بیابانییەک سمبولی خۆی لەسەر چیاییەک یان خەڵکانێکی دەم دەریاکە کە سمبولی پاپۆڕە بچەسپێنێ. یان وەک چۆن بتپەرستەکان لە نێوان خۆیاندا دەبوو بە جەنگیان تا هەریەکە و بە ئەوی تریان بسەلمێنێ بتەکەی ئەو ڕاستە. ئەمە قۆناغێکی هەرزەکارانە بوو بەسەر سیاسەت و فیکردا تێ پەڕی، بەتایبەتی دوورگەی عەرەبی لە پێش ئیسلامدا حامورابی خۆی بە مەلیکی هەرچوار لاو جیهان دەزانی، پەیکەرەکە وا نیشانی دەدا یاسا و پەیام لە خواوەند وەردەگرێ، بەڵام زاگرۆسییەکان جوانترین دروشمیان هێنایە کایەوە ئەویش بیری چاک و وتەی چاک و کردەوەی چاکە گرینگیدان بە کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن و ڕەوەندایەتی یا ئاژەڵداری کە من بەئاینی داهێنانی کشتوکاڵی دەزانم و لە ڕێنوێنیی دەقەکانی ئاڤێستادا هەستی پێ دەکەین.

لە ئاینی ئیسلامی پیرۆزیش "مار" دەبێتە ئەهریمەنی نەفرەت لێکراو چونکە "شەیتان" لە بەهەشت دەچێتە گیانی ئادەم و حەوا هەڵیان دەخەڵەتێنێ و وایان لێ دەکا خواردنی حەرام بخۆن.

بڵندایی و سەرچیا و ئاسمانپەرستی

له ســاڵی ١٩٧٥ له کـاتـی شـۆڕشـی ئەیلوول خـانوویـەکم له گـوندی وەردێ له بناری چیـای هـەڵگورد گـرتبـوو، له چۆمـانیش بەرپرسـی کـتـێـبـخـانه بووم، کۆمـەڵێک نووسـەر بڕیارمـان دا، بچین بۆ سـەر هـەڵگورد که بەرزترین چیایە له ناوچەکەدا، ورده ورده ئەوان کـشـانەوە من و حـسـین عـارف مـاینەوە کـه دەبێ هـەر بچین کـاتێ که خـەڵکی ناوچەکـه بەمـەیان زانی لەلای منیـان درکـانـد کـه هەڵگورد ڕێـگه نادا به هـەرکـەسێک بچـێتـه سـەری ئـەگـەر ئیـماندار و سـاڵح نەبێت. وتم: چیـمـان لێ دەکـات؟ وتی: چۆکـتـان لەکـار دەخـات. ئەمــەم لەلا خۆرافیات بوو، گاڵتەم پێ دەهات. تاکو ئێستاکه که خەریکی نووسینەوەی ئەم چەند دێرەم و دەزانم لەلای فیرعەونەکانیش بڵندایی گرینگ بووه.

وەک له قورئـانی پیرۆزدا هـاتووه کـاتێ فیـرعەون دەڵێ: «وَقالَ فرعونُ يا أيُها المَلأُ ما علِمَتْ لَكُم مِن إلهٍ غَيري فَاوْقَد لي يا هامان عَلى الطينِ فَاجْعَل لِي صَرْحَاً لَعَلي إطلَع الى إلهِ موسى وَ إني لأَظُنَهُ مِنَ الكاذبِين» ص٣٨ القصص(١)[١].

بەڵێ لەو کـاتەدا بوو که فیـرعـەون داوای خودایەتیی دەکرد و لەو عـەقڵـەدا بوو که لەسـەر بڵندایی خوای لێ دیار دەبێ بۆیە داوا له هامان دەکا له قوڕی سـورکـراوه سـەرحـێکی بۆ دروست بکات تـا له خـوا نزیک ببێـتـەوه کـه له ئاسمانه، "صرح" لێرەدا بەمانای سەکۆیەکی بڵند دێت یان "دیدەبانی" شوێنی به دیارخـستن و دیتن وەک روانگەی بڵند، هـەروەهـا حـەزرەتی "مـووسـا"ش بوو "د" دەچووه سەر چیای "طور" "طور سنین" بۆ ئەوەی قسه لەگەڵ خوا بکات که به "کلم الله" ناوداره، کـەواته سـەرچیـا جـێگەی قـسـه بووه لەگـەڵ خـوا نەک

(١) القرآن الكريم، صورة القصص ص٣٨ .

دەشتـایی، خۆ هـەر لەم کتـێبـەدا باسـی ئەوەمـان کـرد، چۆن مـیـدییـەکـان لە سـەرەتادا ئاسـمـانیـان دەپەرست بڕوانە "ل١٤٧" هـاشم رضـا[٢] کـە دەڵێ: "ئاسمـان کۆنتـرین خواوەندی میـدیا و ئاریانە".[٣] هەر لە نێو ئەم ئاسـمانەش خواوەندی مـانگ و رۆژ و ئەستێرە و برووسک و خواوەندی تر هەبووە، کەواتە لە زاگرۆسەوە ئەم نەریتانە چوونەتە میسر، ئەگینا میسرییەکان لە سەرەتادا مـردوویـان لە نێو گـۆڕی نێـو خـاک دەشـاردەوە پاشـان لە کونە شـاخـان وەک دەخمە دواتر لە شێوەی چیا لە بیابانەکان هەڕەمیان دروست کرد تاکو تەرمی فـیـرعـەونی لە نـێـو دابنـێن، وەک دەخـمـە کـەواتە هـەر کـاریگەریی زاگـرۆس و پێـدەشـتـەکـانـی و لێـواری ڕووبارەکـانیـەتی خـاوەنی داهێنانـە و کـاریگەریی کـردووتە سـەر دەوروبەری، لەوانەش فـیرعەونەکـان. جگە لـەوەی کە کـوردەکـان یان مـیـدییـەکـان ئاگـری نەورۆز و سـەرکـەوتنیـان لەسـەر چیـای پیـرۆز کـردووەتەوە، کە پاشـان ئاگریشـیـان بۆ سەردەمێک پەرسـتـووە ئێـستـا لە نێـو ناخـی کـورددا ئەم پیرۆزییە ماوە کـاتێ سوێند دەخوات دەڵێ: "بەو ئاسـمـانەی" یان "بەو ڕۆژەی"[٤] کـە ئـەمـە دیارە نـەریتـێـکی ئاینی کـۆنـە لە ناخـی کـورد ماوەتەوە کە کاتی خۆی فیرعەونییەکان لەگەڵ شارسـتانیەتەکانی تر و نەریتی

---

(٢) هـاشم رضـی ـ دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زەردشت.

(٣) ئەم خواوەندانە پێش زەردەشت پەرستراون:

١– ئاگنی : خواوەندی ئاگر و ئاسمان ص١٤٧ .

٢– ایندرا: سروشت و برووسک.

٣– میترا: نوور و خۆر.

٤– وارونا: ئاسمان و شەو .

٥– ئاناهیتا "ناهید" :خواوەندی باوک پاک.

٦– ئەیو: خوای "با" .

٧– ئیندرا و تەندرا: بۆشایی.

(٤) سۆمـەرییە ئاریەکانیش یەکێ لە خواوەندەکانیـان "خۆر" و مانگ و ئاسـمان بووە. بڕوانە ئەندریە بارو سۆمر فنونها.

تری زاگرۆس و بنارەکانی لە دیجلە و فوراتی ناوەند وەریان گرتووە.

جگە لە زەقور کـە لە ئاڤێسـتـای نەورۆز بە زاگورە جۆرە چیـایەکە یا وەک شـێـوەی زاگرۆس بە چـەند پێپلیکانەیەکی خـێـرا لەلافـاو رزگـاریان بکـات کـە کـارەکـەی لە هـەرەم جـیـایە، بۆ رزگـاربوونە لە مـردن وەک کـوڕەکـەی "نوح" "د" یاخی دەبێ دەچێتـە سـەر چیـایەکی بـەرز لە خنکان رزگـاری بێت. بۆیە گـۆڕ دەخـمـەی مـیـدی لـە هـەرەمـێکی ئامـادەکـراوی سـروشـتـی کـە چیـایە دروست دەکرا، بەڵام فـیـرعـەونییـەکان چیایەکـیـان دروست دەکرد بۆ ئـەوەی تابووتی بەردینی تـەرمی فـیـرعـەونی لـە نێودا دابنێن ئێسـتـاش لەلای کـورد ئاسـمـان پیرۆزە و سوێندی پێ دەخورێ و لە کاتی دوعـاکردندا سەر بەرز دەکرێتەوە کە عـەرشـی خـوایە «ئەگـەرچی خـوا لەهـەمـوو شـوێنێکە و جێگـە و مـەکـانی نیـیـە» کەواتە ئاسمان جێگەی برووسک و هـەورەتریشقەی ترسناکە، جێگەی باران و "ڤارونە" رزق و خـواردەمـەنی و بەرهـەمی کشـتوکاڵییـە. جێگەی رۆژ و گـەرمایە جێگەی بەفـر و گەرما و سـەرما و مانگ و ئەستێرەیە. "خوا شـەوان بۆ مرۆڤی رازاندووەتـەوە" دوای ئەوەندە سـاڵە گـەڕامـەوە قـوولاییی مـێـژوو و بـناری هـەڵگورد کە سەر چیاکان هـەمیشە پیرۆزن، هـەمیشـە کورد پاڵپشتی چیا بووە، هـەمیـشـە چیا و بڵندایی پارێزەرێکی مـیـهرەبانی کورد بووە. هەمیشـە پیـرۆز بووە ئێـسـتـاش کـورد سـوێند دەخـوا بە ئاسـمـان و بە رۆژ کـە دەڵێ: "بەو ئاسمانە" یان "بەو رۆژەی لەسەر سەرمانە".

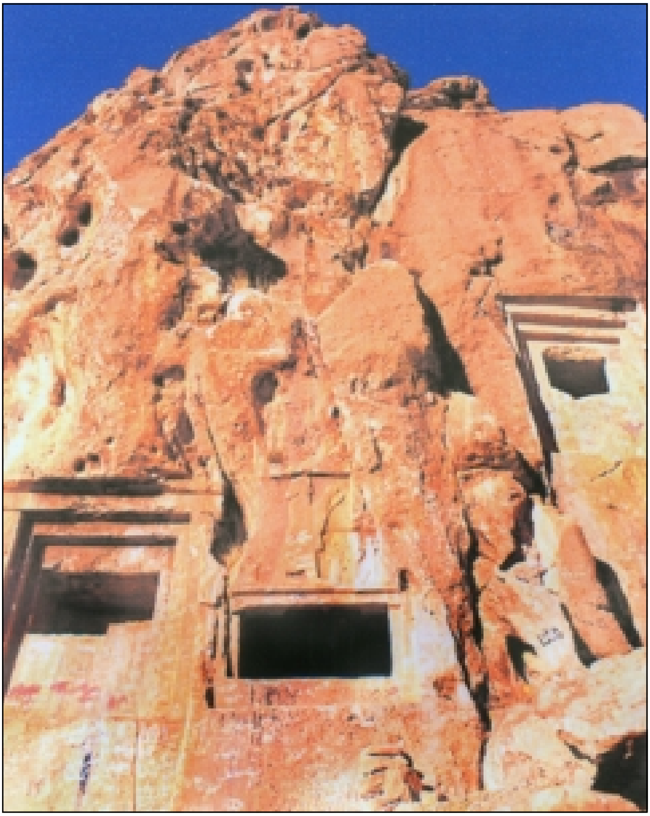

وێنەی ٣

هەڕەمێکی سروشتی لە کوردستان دەگەڕێتەوە سەردەمی میدییەکان کە تەرمی مردووانی پایەبەرز گۆڕ دخمەی لێ کراوە، سەیری وێنەی مرۆڤەکە بکە کە دوعا دەکات و بۆ مردووەکان دەپاڕێتەوە. "دخمە" دروستکردن لە چیای سروشتی کە میسرییەکان لەم چیایە بێبەش بوون چاولێکەریی زاگرۆسیان و پێدەشتەکانیان دەکرد، ئەویش بەهەڕەم دروستکردن بۆ تەرمی پاشا لە جیاتی چیا

وێنەی ٤

دروستکردنی چیا بۆ شوێنی مردوو لە شێوەی "دخمە"ی پاشایی لە نێو هەرەمدا یان چیای دەستکرد

کێڵەشین و کێلی تۆپزاوا لەسەر ڕێگەی هەوریشم

کێلەشین و تۆپزاوە «لەسەر ڕێگەی ئاوریشم دانرابوون» ئەم ڕێگەیەی کولتوور و ڕۆشنبیریی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دەگەیاند بەیەک، گرینگیی ئەم کێلانە لەوەدایە شارستانیەتییان لەگەڵ خۆیا نەقڵ دەکرد لەوانەش ئاینەکان، ڕاستە کوردستان بە لانکی مرۆڤایەتی دادەنرێ کە هێندە کۆنە لە شارستانیەتی، جگە لەوەی کە دەکەوێتە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، سەرە ڕێگەی چین و گریک پێش ئەوەی هاتوچۆی دەریایی بدۆزرێتەوە. یەکێک لەو ڕێگایانە ڕێگەی ئاوریشمە، لەگەڵ ڕێگەی بخوور و بەهارات، بەهۆی ئەم ڕێگایەشەوە شارستانیەت و ئاینەکان بڵاودەبوونەوە. شارەکانی "قەتار" و "کاروان"ی گەورە گەورە لە سووریا و حەلەب و حەما و حمس ببوونە سەر جەوسەر بۆ وەرگرتنی ئەو کەرەستانەی لە ڕۆژهەڵاتەوە لە چین و هیندستانەوە دەهاتن، کە زۆربەیان لە ڕووباری دیجلە نزیک نەینەوا پایتەختی ئاشووریان دەپەڕینەوە، ئارامییەکان سەرەڕای گواستنەوەی بۆن و بەرامە و بخوور و بەهارات بۆ جەزیرەی عەرەبی، زمانەکەشیان بڵاو دەبووەوە[1] لەبەرئەوەی ڕووبارەکانی میسۆبۆتامیا. زستانان و بەهاران بەلافاو پردەکانیان بەلافاو تێک دەدران، پردی کاتییان دروست دەکرد،[2] دواتر پردی هەمیشەیی.

لە سەرەتادا دەبووایە بڵێین هێرشی ئاشووریان بۆ سەر زاگرۆسیان و هەوڵدان بۆ دەستبەسەردا گرتنی ئەم ڕێگەیە، لە کۆتاییدا میدییەکان دەستیان کێشا بەسەر ئەم ڕێگەیە، تەنانەت میللەتانی نێوان دوو ڕووبار بە "حەریر" یان

(١) ایرین فرانك و دیفید براونسون ـ طریق الحریر ص٩٤ .

(٢) هەمان سەرچاوە ص٣٩٤ ـ هەمان سەرچاوە ص١١١ .

وێنەی ٥

کێلەشین[٣] و تۆپزاوە لەسەر رێگەی ئاوریشم دانرابوون

(٣) گەرووی کێلەشین یەکێکە لە گەرووە گرینگەکانی زاگرۆس بۆ پەڕینەوە لە دوای گەرووی "خانەقین و کرماشان" کە توێژەری ئەڵمانی (ارنست هرتسفلد) بە دەروازەی ئاسیای ناودەبات. شانەدەر (2) ـ ١٩٩٧ ئەمەش بەڵگەی بۆچوونەکانمانە ـ رێگەیە.

وێنەی ٦

شوێنی کێلی تۆپزاوە

"ئاوریشم" یان دەگوت "میدی" کە دوا کەس بوون لە هێنانی.[٤] هەروەها سیرغ یان سیرکک یان "سی" "زوو" بەمانای "زەرد" دەهات کە سمبولی شارستانیەتی چینە، وشەکەش "زوو – زەرد" لێک نزیکە.

لە سەرەتای سەدەی پێنجەمی پێش زاین "دارا" پاشای گەورە، لەسەر ڕێگەی کۆن و نوێ تۆڕێکی گەورەی ڕێگاوبانی دروست کرد لە هەموویان ناودارتر "ڕێگەی مەلەکی" بوو. کە لەوانە لقێکی لە سووسەوە بۆ چیای زاگرۆس و هەمەدان دروست کرد. لە ساڵی ٣٣٣ پ. ز کە دارا شکا لە شەڕە بەناوبانگەکەی "نزیک هەولێر" بەخۆی و ئەسپەکەیەوە بەرەو بەرزاییەکانی "فارس" هەڵات.[٥]

کەواتە لێرەدا ڕێگەی ئاوریشم یان ڕێگەی مەلەکی بەدیار دەکەوێ، کە دارا گرینگیی پێ دابوو، جگە لە زۆر بەڵگەی تر کە دەڵێ: "داریوش پاش هەڵگرتنی هەندێ لە زێڕ و زیوی بەرەو ڕەواندوز هەڵات"[٦] یان دارا بەرەو ئەکباتانا "هەمەدان"هەڵات کە پایتەختی میدیەکان بوو لەسەر ڕێگەی ئاوریشم.[٧] ئاشکراشە میدییەکان نیوەی سەرووی زاگرۆسیان بەدەستەوە بوو دژ بە "سووس" ی فارسی لە خواروو، لە لاپەڕە (١١٨) ڕێگەی ئاوریشم دەڵێ: میللەتان تابلۆی ڕێ نیشاندەری هێمایان بۆ ڕێبواران دادەنا، ئەمەش بەڵگەیە بۆ بوونی کێلەشین و تۆبزاوە لەسەر ئەم ڕێگەیە.

لە هەموو بەڵگەکان گرینگتر ئەوەیە ناوەڕۆکی نووسینەکەی ئەم دوو کێلە سروشتێکی ئاینییە "نزریە" مێژوویی نییە[٨] کە بەمانای ئەوە دێت ڕێگەکە

---

(٤) هەمان سەرچاوە ص١٠٢ تأریخ عینکاوة، عزیز عبدالأحد نباتي ص٤٠ ـ قصة الحضارة ـ ویل دیورانت. ج ٢ ص٤١٣ .

(٥) عزیز نباتي ص٣٩ عینکاوة ـ (یقول هیرودوت عند نهایة اربعة فراسخ محطة ملکیة و خانات فسیحة الأستراحة).

(٦) طریق الحریر ص١٠٧ .

(٧) فازل قەرەداغی ـ مێژووی دێرینی کوردستان ص٥١ .

(٨) دیارات ـ الأب ألبیر أبونا ص ٢٥٨ .

زۆر کۆنتر بووه ڕێگەی هاتوچۆ بووه، تابلۆکە یا کێلەکە هێنراوەتە سەر ڕێگە تا ڕێبواران بیخوێننەوە، کە کاتێ شوێنەکەم بەسەر کردەوە بەهۆی بەڕێز ئیسماعیل گەیلانی کە ئەرکی سەفەرەکەی گرتە ئەستۆی خۆی و شوێنەکەی نیشان دام، شوێنی کێلەکە شوێنەواری هیچ خانوو و دیواری لێ نەبوو کە بەڵگەی پەرستگا و شار بێت، تەنانەت شوێنەکەشی تەنیا ڕێگەیە و پانتاییەکی لێ نییە؟ ئەمانە هەموو وایان لێ کردم بەدوای ڕاستیدا بگەڕێم و سەرەداوی ڕێگەیەک بدۆزمەوە کە پێی دەڵێن "ڕێگەی قەتار" کە پێش دە ساڵێک لەمەوبەر لە کاتی دۆزینەوەی "دوین" ی ئەیوبیانی هەزبانی کاک محەمەد هەرکی منی بردە سەر ئەم ڕێگەیە کە لە کۆنیان ڕەش داگەڕاوە لە نزیک "دوین" بۆ پاڵپشتی ئەمەش ئەلبیر ئەبونا کە باسی "جسر الملک" لە "دێر الجسر" دەکا لە نزیک "گرد مامک" کە نزیکی شوێنەواری ئەم ڕێگەیەیە لە زرارەتی سەر زابی سەروو دەڵێ:

ئەسکەندەری گەورە بەم پردەدا پەڕییەوە کە ڕەپێی داریوشی نابوو، لە دوای سەرکەوتنی لە جەنگی "کوکامیلا"دا[(٩)].

بەتلیمۆس بەم شوێنە پردەی گوتووە "کور خۆرا" هەروەها زبیر بلالی رەحمەتیش لە مێژووی هەولێر (ل٥٩) ئاماژە بەمە دەکات، کەواتە، سەرەداوی ئەم ڕێگەیە دەچێتە "دوین – جتون" سپیلک دۆڵی خەلان بیاو دەشتە دیانە – دۆڵی سیدەکان مجیسر و نزیک ئەرادن کە مێژوو باسی ئەم کێلانە دەکات لەگەڵ ڕووداوەکاندا. کە چۆن ئورارتیانوو مەلیک ئیشبوئینی دەکا کە "مەساسیر" دەگرن کە دەکەوێتە نزیک ڕەواندز و ئاشوورییەکان دەردەکەون و ئەم کێلانە لەسەر ڕێگە دادەنێن ٨٢٤ – ٨١١ پ. ز[(١٠)] ئەمەشیان بەڵگەی گرینگییە، واتا هاتوچۆی بازرگانیی وڵاتان و میللەتان، بووە هەر بۆیەش بە دوو زمان نووسراوەتەوە تا ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا تێی بگات. یەک لەم

---

(٩) زبير بلال ـ تأريخ اربيل ص٤٩ .

(١٠) عبدالخالق سەرسام ـ صلاح الدين الأيوبي من جديد، بۆ زێدە زانیاری.

وێنەی ٧

کێلە شین و تۆبزاوە دەکەونە سەریەک ڕێگەی ئاوریشم

هێمایانەش کە چاکترین ڕێگەی پەڕینەوەن لە دیجلەوە بۆ بەرزاییەکانی فارس وەک مورگان دەڵێ:[١١]

کێلەشین و تۆبزاوە

باسی ئەوەم کردووە چۆن "سوبح ئەل ئەعشا" لە کتێبەکەی باسی "سێ بەرد" سێ "کێل" دەکا لە کوێستانی زەرزاریان لە مازگرد و "مرت" کە دەکا بەرازگرد و مامەڕووت کە نووسینی لەسەرە کە لەسەر ڕێگەی سەرەکیی "قەتار" دانراوە[١٢] دیارە کێلی سێیەم ئێستا ونە. ئەم کێلە لە ساڵی ١٨٤١ز رۆلنسن کۆپی کردووە لە ساڵی ١٨٩١ز دومورگان قالبی لەسەری گرتووەتەوە، پاشان "لێمان" بەباشی دەری خستووە تۆبزاوە کێلێکە مەترێک و یانزە سانتیمەتر بەرزە، (٧٠سم) پانە و ٣٣سم ئەستوورە، بەرزی قاعیدەکەی ٣٠سم. لاکانی ٦٢سم و ١٦سم، دەقە ئاشووریەی ٤٢ دێرە هی دوو پاشای "وانە" پێشکێش بە خالدی مەساسیر Musasir کراوە سروشتێکی ئاینی نەزریە[١٣] ئەم کێلەش کە رۆلنسن باسی کردووە لەلایەن "زیمینێس" هوە Xi-menes لە ساڵی ١٨٩٤ز بینراوە قالبی لەسەر وەرگیراوە. ئێمە لەبەرئەوەی باسی گرینگیی ڕێگەی ڕۆشنبیریمان کرد کە ڕێگەی ئاوریشمە، ڕێگەی بازرگانی و پێوەندی ئۆل و ئاینەکانە لەسەریەک ، بۆیە لێرەدا بڵاومان کردەوە کە زەردەشت یەکێکە لەو زانا و پەیامبەرانەی کاریگەریی ڕێگەی ئاوریشم و رۆشنبیری رۆژهەڵات و رۆژئاوای بەسەرەوە دیارە.

---

(١١) لە شانەدەر (2) ١٩٩٧ عەلی تەتەر نیرەولی کێلە شین شوێنی بەرزە، شوێنی شاربووە لە وەڵامدا دەڵێن شوێنەکە "کوێستانە" بەفر و سوقمە هاوینەهەوارە جێگەی ژیانی هەمیشەیی نییە بەرزە ئاوی لێ نییە ببێتە جێگەی شار یان ژیان تەنیا سەرە ڕێگەیە بەردەکەش بنکەکەی سەفەرییە هێنراوە بۆ ئێرە.

(١٢) فازل قەرەداغی ـ مێژووی دێرینی کوردستان ص٥٢ ص٥٣ ص٥٤ .

(١٣) دەها سەرچاوە بۆ زانیاری و ژمارەیەک لە کۆواری شانەدەر کە باس لەم دوو کێلە دەکات لەگەڵ کۆواری سۆمەر.

وێنەی ٨

وێنەی نووسەر لە پەنای کێلەشین لە مۆزەخانەی سەرەکیی ئوستانی ئازەربایجانی رۆژئاوا لە ورمێ

وێنەی ٩

أ- وێنەی ڕێگەی ئاوریشم دۆڵا و دۆڵ دەڕوا

ب ـ وێنەی کێلی تۆبزاوە

ناو و سەردەم و زێدی لەدایکبوونی زەردەشت

١- ناوی زەردەشت: بە زۆر شێوە تۆمار کراوە وەک "زەردەشت" زێتر لەلای کوردان "زرتشت" لای فارسەکان "زارا ئوشترا - لە نووسینەکاندا - زەرد ئوسترا" زێتر لەلای رۆژئاواییەکان "زارا" لەلای نیتشە فەیلەسووفی ئەڵمانی و... هتد ناوی تری وەک "هۆشەنگ" کە ئاگری دروست کرد، یان ئاگری هێنا وجود. باسی چەند کەسێک دەکرێت بەناوی زەردەشت، وەک زەردەشتی یەکەم و دووەم کە ئەو زەردەشتەیە باسی لێوە دەکەین یان زەردەشتی سێیەم کە دەڵێن ئیبراهیمە.

وشەی زەردەشت وەک نازناوێکی ئاینییە لە دەقەکانی ئاڤێستادا بەناوی "سبیتانا" هاتووە یان بە شێوەی "زەرتوشترە" ، وە بەپێی شێوە زمانەکانی ئاریایی ئێستا بەشێوەی "زرتشت" یان ئەشو وەک پێشگری ناوەکە بەمانای پاک و بێگەرد دێت. ص٨ مزدیسنا[١] زەر - تشت - زەردەشت یان "زەرت - ئوشترە" کە لە دوو برگە پێک دێت بەڕای هەندێ کەس لە مێژوونووسان بەمانای خاوەن حوشتری زەرد دێت، یان وشتری زێڕین، یان رووناکی ناونراوە، بەڵام ئێمە دوای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر گەیشتینە ئەم رایە کەوا ناوەکە لە ئەستێرەی زەردەوە هاتبێ کە ئەستێرەی زەرد بەمانای "خۆر" رۆژ دێت. چونکە تاکە حوشترێکی زەرد نەبووە لە جیهان تاکو زەردەشتی پێ بناسرێتەوە ئێمە هەر لە سەرەتادا لە نامیلکەکەمان بەناوونیشانی میتولوژیای زەردەشتی و پاشماوەکانی لە کوردستاندا ئاماژەمان بەوە

---

(١) نوری اسماعیل الديانه الزرادشتيه ـ مزديسنا ص٨ منشورات دار علاءالدين ـ سوريا.

کردووه کە چۆن پیتی "س" و "ش" جێگۆڕکێ دەکەن وەک "تەست – بەفارسی، تەشت – بەکوردی" هەر لە نێو شێوە زمانی ئاریاندا، یان "ئیشلام بە ئارامی و ئاشووری، ئیسلام بەکوردی و عەرەبی – سەلام بەعەرەبی، شەلام لەلای جووەکان و ئارامی و ئاشوورییەکان کە هەر یەک بەرەن بەرەی سامییەکان. جگە لەم بەڵگانە هەمووی "ئەشتار" بەمانای ئەشتیرە "ئەستێرە" دێت بەزمانی ئاشووری کە دەکاتە ئەستێرەی "زوهرە" – کوکب الزوهرة – بەمە بۆمان روون دەبێتەوە لە ئەشتار مەبەستیان ئەستێرەی زوهرە بووە کە لەلای کورد بە "ئەستێرە" ی گەلاوێژ دەژمێردرێ.

بۆیە بەڕای ئێمە لەوکاتەی کە پێش زەردەشت ئەستێرەی زەردەکە "رۆژە" پیرۆز بووە، بەڵکو پەرستراوە لەگەڵ ئاگر کەواتە کاتێ زەردەشت لە "خۆر" پەرستی بەرەو "نووری نووران" رووناکی رووناکییان کە "ئاهورامەزدایە" هەنگاو دەنێ "خۆی" دەبێتە سمبولی خۆر و سمبولی رێگەی رووناکی دۆزینەوە بەڵکو رێگەی راستی، بۆیە زۆر ئاساییە ناوێکی وای لێ بنێن کە لە خوار ناوی ئاهورامەزدا بێت، ئەویش خۆرە کە ئاستی دووەم وەردەگرێ لە ئاینەکەدا، بۆیە لەم حاڵەتەدا زەردەشت لە شوانی و حوشترەوانییەوە ئەم پلە ئاینییە وەرناگرێت ئەگەر رابردوویێکی ئاینی نەبێت، وەک زۆربەی پەیامبەرەکان کە لە پەرستگاکانی کۆنەوە سەریان هەڵداوە و ئاینی تازەیان بڵاو کردووەتەوە، وەک "عیسا" لە کەنیسەوە کە دایکی مریەمە "راهب" بوو یان پەیامبەری ئیسلامی پیرۆز کە خاوەنی کەعبە بوون ئاینی بڵاو کردەوە بەم جۆرەش زەردەشت لە بنەمایەکی رۆشنبیریی ئاست بەرزەوە رێگەی راستی دەدۆزێتەوە کە تاکپەرستییە، مرۆڤایەتی لە بوتپەرستی رزگار دەکات.

بۆیە دێمەوە سەر ئەو بڕوایەی کە زەردئوسترا زەرد ئوشترا لە ئەشتێرەی یان ئەستێرەی زەردەوە هاتووە کە کینایەیە بۆ ئاینی کۆنتر کە رۆژپەرستی بووە بەرەو "رووناکی رووناکییان" دروستکەری هەموو رووناکییەکان و جیهان، ئەگەر ئێمە زێتر وردبینەوە دەبینین ئەستێرە ناوێکی ئارییە لەلای فارس و کورد و ئینگلیزەکان Star کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا کاریگەریی

ئاریانی بەسەرەوە دیارە لەلایەکەی تریشەوە کاریگەریی دروشمی گریک و شارستانیەتی لێوار دەریای سپی کە چۆن دروشمیان "خۆرێک بوو لە نێو بازنەیەک کە دوو باڵ و کلکی هەبوو" کە بەمە "خۆر" وەک باڵدارێکە ئەم سەر و ئەو سەری جیهان دەکات. تەنانەت جیاوازیی "فروهر" یان "ڤوهمناه"ی زەردەشتی تەنیا ئەوەیە مرۆڤێکی ریشدار لە جیاتی خۆرەکە چووەتە نێو بازنەکەوە کە ئەمەش ئەم گۆڕانکاری و کاریگەرییەیە کە خۆر گۆڕاوە بە زەردەشت کە بەمە دەتوانی بە زەردەشت بڵێی "زەرد بۆسترا" بەمانای ئەو کەسەی لە شوێن ئەستێرە زەردەکە دانراوە کە "خۆرە". بەواتای رووناککەرەوەی جیهان و رزگاربوون لە تاریکییە، چونکە رەنگی "زەرد" هێمای خۆر و ئاگر و رزگاریی رۆژهەڵاتن و گەرمییە لە کوێستانێکی ساردا.

ئێمە باسی " ئەشتار" ی ئاشووریانمان کرد "الأب قاشا" دەڵێ: ئاشوور ناوێکی سۆمەرییە لەلای ئاشووریاندا هیچ مانایەک نابەخشێ(٢) خۆ ئەگەر سەیری ناوی زەردەشت و باوک و باپیرانی بکەین کە بەم جۆرەیە "زەردەشت کوڕی پوورشەسپ کوڕی پووترسپ کوڕی ئوروتسپ کوڕی هیچتسپ کوڕی چیخشنوش کوڕی پیترسپ... هتد" ل١٢٢(٣) دەبینین ناوەکانی باوک و باپیرانی بە "ئەسپ" کۆتاییان دێت، کە سەردەمی دۆزینەوە و بەخێوکردنی ئەسپە دوای پیرۆزیی گا، بەمە بەڵگەیەکی ترمان دەکەوێتە دەست کە "ئەسپ" دەوری هەبووە نەک "حوشتر" لەسەر ژیانی زەردەشت و کاریگەریی لەسەر دەوروبەر و نەتەوەکەی بەمەش زێتر لە بۆچوونی "حوشتری" زەرد دوور دەکەوینەوە لە مانای ئەستێرەی زەردی پیرۆز نزیک دەبینەوە زەردەشت خەڵکی ناوچەی ئورمێیە ئور بەمانای شوێن شار دێت – ئوری می – ئورمانناکان کە گەورەترین شارستانیەتی مانناکان و میدییەکان لەم ناوچانە سەری هەڵدا و ناوەکەش وەک "اربل" کۆنە وە هەر بەڵگەش بۆ هەڵقەی تەواوکەری یەکتر "مانی" ئاینی خۆی لە هەمان ناوچە کە شوێنی خۆیەتی بڵاو

(٢) بڕوانە عەبدولخالق سەرسام ـ ئاڤێستای نەورۆز ـ ئاشوور ـ ئاقوور .

(٣) اسطورەء زندگی زردەشت ص١٢٢ .

کردەوە ئەمەش بەڵگەیەکی تری ئەوەیە کە ناوچەکە شوێنی بیروبڕوا و خودان پەیامەکانە(٤) شوێنی شارستانیەت و سەرەڕێگەی ئاوریشمی نزیک کێلەشین و تۆبزاوە و ڕێگەی هاتوچۆی شارستانیەتەکان هەڵکەوتووە، هەر لە ساڵانی ٦١٢ پ. ز ئاشووریان بەدەستی میدیەکان لەناودەچن ، کە زۆر ئازاری "بیت" هەکار بەمانای ناوچەی هەکارییان و پشت چیای گارەیان دەدا.

٢- سەردەمی زەردەشت: دوورترین سەردەم کە باس کراوە دەربارەی سەردەمی ژیانی زەردەشت سەدەی هەژدەیەمی پێشی زاینە، نزیکترین سەردەمیش سەدەی شەشەمی پێش زاینە کە لە سێ سەرچاوەوە بۆمان هاتووە، یەکەمیان: نووسینەکانی پەهلەوی، دووەم: نووسینەکانی عەرەبی، سێیەمیان: یۆنانی(٥) هەندێکیش بوونی زەردەشت دەگێڕنەوە وەک بیروونی کە دەڵێ: «لە پەیدابوونی زەردەشتەوە تا هاتنی ئەسکەندەر ٢٥٨ ساڵ بەین بووە، بیروونی دەڵێ: بەدیارکەوتنی زەردەشت پێشی هاتن و بەدیارکەوتنی ئەسکەندەر بووە بە ٢٥٨ ساڵ " هەروەها مەسعوودییش بەهەمان شێوە باسی ئەمە دەکات. بەڵام ئێمە ناتوانین سەددەرسەد ئەمە بەڕاست بزانین ص١٦(٦) ئاشکراشە کەوا لە هاتنی ئەسکەندەر مەبەستیان ساڵی ٣٣٠ پ. ز بووە کە وڵاتی ئارییان داگیر دەکات یان ساڵی مەرگی داریووشی سێیەم دوا پاشای هەخامەنشیانە.(٧)

بە گوێرەی ئەم بۆچوون و بیروڕایانە و وەک لە کتێبەکانی پەهلەویدا

---

(٤) جگە لەو شێوە زمانەی پێی نووسیوە نزیکە لە کوردی و شێوە زمانەکانی ڕۆژئاوای وڵاتی ئاریان کە زاگرۆسە نەک ڕۆژهەڵاتی ئاریان کە خۆراسان و دەوروبەریەتی وەک خوارزم و هەرات.

(٥) ژالە اموزگار ـ احمدی تفضلی ـ اسطورە زندگی زردتشت تهران ١٣٧٥ی هەتاوی .

(٦) هەمان سەرچاوە ص١٦ .

(٧) هەمان سەرچاوە ص١٦ .

هاتووە، زەردەشت کە (٧٧) ساڵ ژیاوە و ساڵی وەفاتی (٥٤١) یان (٥٥٦) یان (٥٥٣) ساڵی پێش زاینی بووە بە گوێرەی مێژووی ئەسکەندەر یاخۆ سلووکیان و یان ئەستێرەناسانی بابل زەردەشت ٢٥٨ ساڵ پێش مێژووی "سلوکی" لە دایک بووە کە دەکاتە ساڵی ٥٦٩ پ. ز ، بەڵام ناکۆکی دەکەوێتە نێوان زانایەکی وەک هرتسفلد و هیتر کە مێژووی لەدایکبوونی زەردەشت دەگێڕنەوە ٢٥٨ ساڵ پێش هاتنی ئەسکەندەر. ئەویش بە گوێرەی ئەو کە کوروش لە ساڵی ٥٣٩ پ. ز بابلی داگیر کردووە، سلووکییەکان لە ساڵی ٣١١ پ. ز فەتحی بابلیان داگیر کردووە[8] بەڵام ئەمەشیان جیایە لەگەڵ بیروڕاکانی یۆنانییەکان یان وتەکانی بیرونی کە سەردەمی زەردەشت دەگێڕێتەوە بۆ (١٠٨٠) ساڵ پ. ز کە ئەمەشیان لە مەنتیق و ڕووداوەکان دوورە[9] یان هەندێ سەرچاوەی تر کە سەردەمەکە دەگێڕنەوە بۆ ساڵی (٩٠٠) پ. ز یان دوورترین بیروڕا کە دەیباتەوە بۆ ساڵی ١١٠٠پ. ز .

٣- زێدی لەدایکبوون و سەرهەڵدانی زەردەشت: دیسان سەرچاوەکانی عەرەبی و فارسی زێدی لەدایکبوونی زەردەشت بە "ئیرانویچ" لە قەڵەم دەدەن، یەکێ لەو شوێنانەش خاکی ئاریانی ئازەربایجانە، کە سوودیان لە سەرچاوەی "مزدیسنا" و ئەدەبی فارسی ج ١ تاران ١٣٣٨ و (ل٧٩) تا ٧٢ وەرگرتووە کە شوێنەکەی دەباتەوە خۆرئاوای ئێران کە ناوچەی "میدیا" واتا کوردستانی ئێستایە یا "چیاکانی زاگرۆس" کە زانایان بە چەندین بەڵگەی زمانەوانی و زمانی ئاڤێستایە بەواتایەکی تر هیچ نیشانە و ئاماژەیەک نییە لە ئاڤێستادا کە زەردەشت خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ئێران بێت، یان وڵاتی ئاریاننشین[10] بەڵکو بەڵگەکان وای دەسەلمێنن کە خەڵکی ئازەربایجانە = ئاترپایگان - ئەتروپاتین - ئاتر = ئاگر - پایگان - شوێن - شوێنی ئاگری زەردەشتی کە لە مێژوودا

(٨) هەمان سەرچاوە ص١٧ .

(٩) هەمان سەرچاوە ل٢٠ .

(١٠) هەمان سەرچاوە ل٢١ .

به "میدیای بچووک" ناوی تۆمارکراوه ئەویش سەنتەرەکەی ناوچەی ورمێیە:

١- کە گۆڕی "دوغدو"ی لێیە کە گوایە گۆڕی دایکی زەردەشتە.

٢- وە ئەگەر پێ داگرین و وردبینەوە و بیسەلمێنین "رەی" ما "راگە" ناوێکی مێژوویی کۆن بێت و لە نزیک ورمێیە ناوەکە شی بکەینەوە لە ما + را "رەی" + گە پێک دێت بەمانای شوێنی مانەوە و سەرە رێگە کە مەبەست رێگەی ئاوریشمە و لەسەر رێگەی ئاوریشم بووە پاشماوەی رێگە = ماراغە = کە "غ" جێگۆڕکێی پیتی "گ" کوردییە وە "دوگ دو" ش بووە بە "دوغ دو" وشەکە لە "داگ" دایک نزیکە کە پیتی "گ" رەسەنترە "گەھ" شوێن پەیمان گەھ - پایگان - گانی - کانی - کەواتە نزیکی "مەراگە" "مەراغە"(١١) "رێگە لە ئورمێ لە مەنتیق و هێزی هاتوچۆی ئەو کاتی نزیکترە یا بەهەڵە کاتێ دەڵێن باوکی زەردەشت خەڵکی "رەی" بووە نەک "راگە" کە شوێنێکی مێژووی ماناکان و مانی و میدیەکان و رێگەی ئاوریشم، خۆ ئەگەر ئەم بۆچوونەش لاواز بێت ئەوا دووبارە شوێن "خوارزم" لە هەموو بۆچوونەکانی بێ بەڵگەتر و لاوازترە کە ناوچەی زەردەشت بێت یان ناوچەی "هرات" (هەرات) یان هەر شوێنێکی تری بێ بەڵگە. کە مەبەستەکە دیارە و گومانی لێ دەکرێ بۆ ئەوەی زەردەشت لە خانەی کورد و کوردستان دوور بخەنەوە بیکەن بە بنەمایەکی نەتەوەیی بۆ خۆیان، وەک چۆن سەلاحەدینیان دەکردە عەرەب و تورک و فارس تا زێدی باپیرانیم دۆزییەوە کە لە هۆزی زەرزاری و دوینی سەر سنووری ئازەربایجانی کۆن و ئێستای سەر بە هەولێرە.

---

(١١) ناوی لەم چەشنە زۆرە لە نێوان فارس و کورد و زمانەکان وەک = سیغار = سیگار، همنغوای = همنگوای، بنغال = بنگال، شنغهای = شنگهای، گرگان = جرجان، گبر = غبر، زاگروس = زاغروس، نغده = نقده، اغا = اقا .

جۆرەکانی ئاگر و رووناکی لە ئاینی زەردەشتیدا

ئاگر وەک گیانلەبەرێکی گەش و سوور و جوان و گەرم و میهرەبانە کاتێ دەسووتێ لە زستانان مرۆڤ لە مردن رزگار دەکات لە شەوی تاریک، مەشخەڵێک بووە بۆ رێگەوبان و ترساندنی درِندەکان و نزیک نەبوونەوەیان لە خاوخێزانی مرۆڤ.

ئاگر جگە لەوەی زۆر خواردن دەکوڵێنێ و دەبرژێنێ، کەرەستەیەکی ژیانی چیانشینە، بۆیە لە ژیانی مرۆڤی ئەو کاتەدا جۆرە پیرۆزییەکی وەفاداری هەبووە بەرامبەر بە ئاگر، پاشان بووەتە سمبولی سەرکەوتن و هێمای مانابەخش کە لە دوورەوە نامە بدەن بەیەک لە کاتی هاتنی دوژمن و هەر مەترسییەک جگە لەوەی ئاگر لە کاتی برووسک و گەواڵە و بورکان و دارستان سووتانا جێگەی مەترسی بووە لە هەموو حاڵەتەکان ئاگر -ئاتەشگا- جێگەی کۆبوونەوە و دانیشتن و پەرستن و نەریتە کۆمەڵایەتییەکانیان تێدا گۆڕیوەتەوە و نەشونمای کردووە، وەک زانیارییەکانی سەردەم هەر لە ئاتەشگاش ئاگریان بۆ ماڵەکان بردووە چونکە کەرەستەی پێکردنی ئاگر کەم بووە -ئاگر- ئیشکگری هەبووە نەکوژێتەوە.

وەک وتمان بەزەحمەت هەڵکراوەتەوە ئاگریش کوڕی ئاگر بوو لە رەسەنایەتیی ئاگر لەگەڵ "خۆر" هەمان سوودیان هەبووە بۆ مرۆڤ کە تاریکیی شەوی لاداوە بەمەش لە مەترسیی تاریکی هەموو رۆژێ رزگاریان بووە و لەلایەن زۆر لە میللەتانی کۆنەوە ئەویش جێگەی پەرستن بووە ئینجا ئەستێرە و مانگ لەلای بیابانییەکان کە بە شەو لەبەر گەرمای خۆر هاتوچۆیان لە بیابان کردووە، کەواتە ئاگر لەلای بیابان نشینەکان سمبولی سزادان و جەهەنەم بووە، بەڵام لەلای چیا و بەفر نشینەکان دۆست و یاوەر،

بەهەرحاڵ ئێستاش ئاگر وەک مۆم بۆ یادی لەدایکبوون و "بەشێوەی مۆم"و بە شێوەی ئاگر بۆ جەژنی نەورۆز هەمان کاریگەریی و ڕێزی ماوە، بەڵام دوور لە پەرستن. کە لە قۆناغی گۆڕانکاریدا بەجێ ماو، بووە هەنگاوێکی گۆڕانکاریی فیکری و فەلسەفی.

ئاگر لەلای هیندییەکان ئەفسانەیەکە وەک نێوانێکە لە نێوەندی خواوەند و مرۆڤدا. بەڕای هیندییەکان ئیزەد "خودای Vesta" خودای ئاگر بووە و لەلای یۆنانییەکان ئاگر "وستا" Hestia پیرۆز بووە لە ڕۆژگاری زەردەشتیاندا ئاگر سەنتەری هەبووە بە چەندین جۆر بەپیرۆزی ڕاگیراوە کاتێ بەناوی ١- ئاتەش بهرام ٢- ئاتەش ئادەران.[١] ٣- ئاتەش دادگاه، باسی لێوە کراوە ئێمە لە ئاڤێستای نەورۆزدا هەستمان بەناوی بارام کرد کە ناوی یەکێک بووە لە پاشاکانی گوتی، یان لەلای سابئەکان بەناوی "بارام ربە" لە کتێبە پیرۆزەکانیاندا ناوی هاتووە، پاشان چۆن هەر لە خوارووی عێراق جاوانییەکان بە بارام دەڵێن وارام یان هۆزی "وارامیەکان" ناویان هاتووە، چۆن لە سەردەمی ساسانیان سوپایەکی بەهێز بوونە ئێستاش ئەوان "جاف"ن[٢] تەنانەت یەکێک لەو وارامیانە سەرکردایەتیی وەرگرتووە لە سەردەمی ساسانییەکاندا. کاتێ ئێمە دەگەینە سەر ناوی "ئاتەشی دادگاه" ئاگرەکەی قسن قەپانمان دێتەوە یاد کە جۆرە ئاگرێکە بێ مەشخەل خڕوخڕ وەک نوورێک لە نێو دوو سەربازدا کە دەستی ئاشتییان بڵند کردووە، کەواتە ئەمە ئاتەشی "دادگایە" چونکە دەخمە لەلای زەردەشتیاندا بەمانای دادگاه

(1) www.chn-ir

(٢) ئێمە لە کتێبەکەمان بە ناوونیشانی ئاڤێستای نەورۆز باسی سۆمەرییەکان و "گا" پەرستی و وێنە و پەیکەری "گا" بڵاوبوونەوە و گای بەباڵ و گای ئاسمانی لە ئەفسانەی گلگامشی "گا" وەک سمبولێک شانبەشانی ئاگر پیرۆزییەکی ئاسمانی و "گا" سمبولێکی پیرۆزی ئەرزی و ئاسمانی پاشان پێوەندیی "میترا"یی لەگەڵ "گا"دا تا دەگاتە زەردەشت دەوری دەمێنێ ئێستاش لە هیندستان ماوە.

دێت شوێنی کۆتایی و دادگاییکردن پاشان ئارمانج بە دیار کەوتن لە نێوان بەهەشت و دۆزەخدا، "ئەمە لە کاتی خۆیدا باسی لێوە دەکەین" ئەوەی دەمەوێ بیخەمە بەرچاو ئاگری بهرام پیرۆزییە کو تایبەتمەندی خۆی هەبووە، روحانییەکان پارێزگرییان کردووە، ئاگر وەک وتمان رووناکیی ئاسمان و خۆر و ئاگر و مانگ و ئەستێرە دەگرێتەوە کە نووری ئاهورامزدایە تەنانەت ناوی پاشاکانیشیان بە ناوی ئاگر کردووە(٣) تەنانەت وەک لە (یەسنا "٦٢، بندی ٩")دا هاتووە ، ئاگر نوێژی تایبەتی بۆ کراوە، وەک لەم دەقەدا کە بە فارسی نووسراوە و دەڵێ: « نماز بەتو ای اتش ای بزرگترین افریدەی اهورامزدا »(٤)

واتە «نوێژ و نزا بۆ تۆ ئەی ئاگر ئەی گەورەترین خوڵقێندراوی ئاهوورامەزدا» ئاگر پیرۆزێک بووە بە باوکی ئورمزد ژمێردراوە، چەند جۆرە ئاگرێک هەبووە بۆ چینەکانی کۆمەڵ وەک":

١- ئازەر گوشەسب.

٢- ئاگری ئەرتشتاران "سەربازان" .

٣- ئاگری کەشاوەرزان - جووتیاران .

٤- ئاذر فرنبغ "ئاتش گشتاسب" .

جگە لەمانەش ئەم ئاگرانە بەرامبەر ئاهوورامەزدا هەڵگیرساوبوون.

١- Barzisavah ئاتەشی بەرزیسەوە .

٢- Vohufrayana ئاتەشی وهوڤریانە.

Urvazishta ئاتەشی ئوروئەزیشتە.

---

(٣) وەهرام یان بهرام (٢٧٩ ـ ٢٩٣) بەمانای ناوێکی ئاگرە لە ناوەکانی ئاگر کە لە هەموو ناوچەیەک هەبووە ص١٥٧ مشیخا کرونولوجیا اربیل ـ یان "بهرام ربە" کە لەلای مندایییەکان وەک ناوێکی خوایی هاتووە، بڕوانە المندائیە یان داود چەلەبی موصلی ١٩٥٣ چاپ موصل ڤاندیدات ناوچەی"بیت ئارامایی" .

(٤) هەمان سەرچاوە www.chn.ir .

٣- ئازەرەخشن لە ئەفسانەی تیشتر ئیزەد Vazishta ئاتەشی وازیشتە.

٤- یان ئەو ئاگرەی دژی دێوی وشکە سالّی رادەوەستێ بەرق و برووسکەیە کە دێوی سینجروشی لەناو دەبات بەناوی Spanjarush .

٥- ئاتەشی سپنیشتە Spanishta .

جگە لەمانەش پێنج ئاگری "مینوی" هەبووە وەک لە یەسنا (١٧) بەندی (١١) داهاتووە وە تەنانەت جەژنی ئاگریشیان هەبووە.

بیروونی دەنووسێ و دەلّێ: «لە کۆتاییی زستان کە دنیا بەرەو گەرمی دەڕوا کە ئەو رۆژەی دوا مانگی زستانە لەو مانگەدا دەبووایە خەلّکی بچنە ئاتەشگاکان و قوربانی پێشکێش بە ئاگر بکەن» .

ئەمەو سێ ئاگریش بۆ موبەدان و ئاذر گوشەسب "ئاش ئەرتەشتاران" سەربازان کشاوەرزان فرنبغ و ئاگری گشتاسب، ئاتەشگەدەی سێ پالّەوانی زەوی هەبووە، "جەمشید" لە فارس و "کەیخەسرەو" لە ئازربایجان و سوکیسە کە دەلّێن لە خوراسان بووە باس لەو ئاگرەش دەکەن کە ئەژدیهاکی سووتاندووە.

---

* بۆ ئەم نووسینە سوودم لە نووسینێکی ئەنتەرنێت وەرگرتووە . www.chn.ir

گۆڕ دەخمە و مەراسیم و ڕەفتار لەگەڵ مردوو

پێشەکیی چەند زانیارییەکی پێویست:

زاراوەی دەخمە لە ئاڤێستا و پەهلەویدا "دەخمک" ی پێ گوتراوە، بەمانای "داغگا" کە ئەو شوێنە بووە هیندییەکان مردووەکانیان لێ دەسووتاند، وەک لە دانشنامەدا هاتووە "دگ" بە مانای سووتاندن(١) بەڵام موغی زەردەشتیانی سەردەمی ئێستا "اردشیر اذرگشسب"(٢) دەڵێ: «لە "دادگاه"وە هاتووە شوێنی دادگاییکردنی مردووان، پارسەکانی هیندستان پێی دەڵێن Dakhmo "دەخمو" کە ئارییەکانیش لە سەرەتادا مردووەکانی خۆیان دەسووتاند کە لەگەڵ هیندییەکان ژیاون وەک چۆن ئێستاکەش هیندییەکان مردووەکانی خۆیان دەسووتێنن، خۆڵەمێشەکەشی دەکەنە نێو ئاوەوە، هەروەها لە "ڤاندیدات" دا هاتووە لە کۆندا جەستەی مردووەکانی خۆیان لە دوای مردن سووتاندووە، ئەمەش بۆ پاکبوونەوە لەو تاوانانەی لەسەر خاک و لە کاتی ژیان کردوویەتی فردۆسییش ئاماژەی بەم نەریتە کۆنە کردووە "هیردوتس"یش ئاماژە بەوە دەکات کە لە سەدەی پێنجەمی پێش زایندا سووتاندنی جەستەی مردووان لەلای ئارییانی کۆندا گوناه بووە.

ئەوانەی دژی "براهماییەکانی"(٣) هیندستان بوون براهماییەکانیان بە

---

(١) دانشنامەی مزدیسنا ـ واژەنامەی توضیحی ئاینی زەردەشت دکتر جیهانگیر روشیدری ص٢٧٥ .

(٢) موبەد اردشیر اذرگشب/ مراسم مذهبی و اداب زەردەشتیان ص٢١٨ .

(٣) باسمان لەم زاراوەیە کردووە: کەمەندایییەکان ـ "بارام ربە" بارامی خواوەندیان بارامییەکان ـ وارامی ـ کوردی "فوراتی نێوەند بوون" کە جابانییەکانیان پێ دەگوترا کە ببوون بە ئیسلام.

زیندوویی دەسووتاند وەک سزایەک بۆ بیروباوەڕەکانیان، هەر لەبەرئەوەی مردووەکانیان دەسووتاند، ئەفسانەکانی دوای ئەو کاریگەرییان کردە سەر ئاینەکانی دوای خۆی.

ئێستاش دەخمەیەکی زۆر ماوە لە دەوروبەری شاری یەزد یەکیان بەناوی "دەخمەی جمشید "جاکسن لە ماستر خدابخش بهرام" دەربارەی دەخمە نووسیویانە کە ئارامگای پادشاهان و بازرگانان و کەسایەتییە بەناوبانگەکان بەجیا بووە، یان دەخمەی سەربازیان و گەورە پیاوان یان ئەوانەی لە جەنگدا دەکوژران. لە سەردەمی ساسانیان دەخمەی تایبەتی کەم بووەتەوە بەڵکو هەموویان لە دەخمەی گشتیدا نێژراون. جاکسن لە سەفەرنامەکەیدا کاتێ باسی دەخمەکان دەکات وەک "دەخمە داراب" کە قەڵایەکی بێ دانیشتووان و سەرنشینە وە باسی زۆر شوێنی تری وێران دەکات و یەک بەیەک ناویان دەبات کاتێ باسی دەخمەکانی تر دەکات بە "ئەبەرقوو" ناویان دەبات جمشید سروشیان لە "فەرهەنگی بەهدینان" باسی دەخمەیەکی نزیک "گبر" دەکات کە گەڕەکێکی – کرمانی – ئێستایە بەناوی ساردینوو کە دەم بەدەم دەگێڕنەوە شوێنی شاردنەوەی کۆمەڵێک زەردەشتییە کە لە هێرشێکی ئەفغانەکاندا کوژراون "ئەمەش بەڵگەی کوژرانی زەردەشتە لە جەنگی دژ بە ئەفغانەکان(٤)(٥)

هیرودوتس لە سەدەی پێنجەمی پێش زایندا ئاماژە بە سووتاندنی لاشەی بۆگەنی دەکات وە بە ژێرزەمینی مردووان و تابووتیشیان گوتووە دەخمە(٦) کەواتە دەبێ ئەو رایانەمان لەبیر نەچێت کە باسمان کردووە لە پێشەکیی ئەم نووسراوەدا کە هەمیشە لە کاتی لێکۆڵینەوەکەماندا پێویستمان پێ دەبێتەوە، باسمان لە کاریگەریی هیندییان کرد پاشان دەخمەی تایبەتی بۆ پیاوانی

(٤) ئەم زانیارییانەم لە کتێبی دانشنامەی مزدیسنایی دکتر جهانگیر روشیدری ص٢٧٥ وەرگیراوە .

(٥) واژەنامەی توضیحی ایین زردتشت ص٢٧٥ ص٢٧٦ وصف .

(٦) هەمان سەرچاوە ص٢٧٦ .

ئاین و سەرکردە و پیاو ماقووڵان کە شوێنەوارەکانیان ماوە و بەوێنە بەراوردکاری لەگەڵدا دەکەین کە هەر ئەمەش بوو وای لە ئێمە کرد دوای دۆزینەوەی دەخمەی "بلەی بارزان" بیر لەوە بکەینەوە کە بەراوردێک لە نێوان دەخمەکاندا بکەین بۆ سەلماندن و راستیی دۆزینەوەکانمان لەلایەک و جۆرەکانی دەخمە لەلاکەی تردا. هەروەها نهێنییەکانی دەخمەی "قسن قەپان" کە تا ئێستاش ناوی نەزانراوە لە چییەوە هاتووە یان شیکردنەوەی ئەو سمبولانەی لەسەریدا نەخش کراون و بەشێکە لە هونەر و مێژووی فیکری و شارستانیمان.

هەروەها کاریگەری لەسەر گۆڕستانەکانی هەولێر کاتێ ئیبن ئەلمستەوفی دەخوێنینەوە چەندین جۆر گۆڕستان لە هەولێر هەبووە، وەک گۆڕستانی کۆران و گۆڕستانی غەریبان و کاسبکاران و هەژاران و... هتد. وە تەنانەت گومبەزیش لەسەر گۆڕی پیاو چاکان و سەرکردەکان کراوە وەک گۆڕی سوڵتان موزەفەر و شێخ محەمەد خوراسانی و شێخی چۆلی، بەهەمان شێوەش گۆڕ دەخمەکانی قەد چیاکان کە لە شاخ هەڵکەندراوە بۆ پاشا و پیاوانی ئاینی ئەو سەردەمە بووە.

بەم چەند زانیارییە پێشەکییە کە هەندێ جار بەناچاری دووبارە دەبێتەوە دەچینە نێو بابەتەکەمان کە بە مەراسیمی کفن و دەفنی مردووانی زەردەشتی دەست پێ دەکەین لەگەڵ هەندێ زانیاری دەرباری جەستە و رەوان.

دەخمە و مردن و "ڕەوان و جەستە"[1]

پێش ئەوەی باس لە ئاینی کفن و دەفنی زەردەشتیان بکەین دەبێ زانیارییەکیشمان هەبێت بەرامبەر بە ڕوانگە و تێگەیشتنی زەردەشتییەکان لەسەر مرۆڤ و بەشەکانی لەش و گیانی.

ئەی زەردەشتیان مرۆڤی زیندوو لەم چوار بەشە پێک دەهات:

١- تەن، ٢- گیان، ٣- فروهەر (فەرەوەهر)، ٤- ڕەوان .

ئەم سێ ناوەش بە کوردی دەبێتە:

١- "تەن" بەواتای لەش وەک "تەن + دروستی" دروستیی لەش و جەستە.

٢- جان بە کوردییەکەی دەبێتە "گیان" .

٣- فروهەر کە زاراوەیەکی زەردەشتییە باو نییە لەم سەردەمەدا .

٤- ڕەوان: بەهەمان شێوە کوردییە وەک لە ڕستەی " ڕوحی ڕەوانم" بەدیار دەکەوێ کە ڕەوان ڕوحی بۆ کراوەتە پێشگر بۆ تێگەیشتن لە ڕەوان.

وەک "هەق و ڕەوا" بەمانای هەق و عەدالەت - بۆ تێگەیشتن کە وشەیەکی باو لەگەڵ وشەیەکی کۆندا لێک دراوە ئەگەر وردبینەوە زێتر بەم جۆرەی خوارەوە زێتر لێی دەدوێین:

١- تەن: لە ئاڤێستادا بە شێوەی تنوو "Tanvu" هاتووە کە لە ئەندامەکانی لەش پێک دێت وەک سەر و پێ و دەست و قاچ و دەم و ددان و گوێ و هەناوی مرۆڤ... هتد.

---

(١) بڕوانە مراسیم مذهبی و اداب زردتشتیان ص١٩٤ سوودمان وەرگرتووە یان یەسنا بەندی (٥٥)، یەسنا (٢٦) بەندی (٣) و (٤) یەشت بەندی ٣٩ ـ ١٥٥

کاتێ "ڕەوان" لە جەستە دەردەچێ هەست بەچی ناکات بۆیە لە ئاینی زەردەشتیاندا پاراستنی تەنی مرۆڤ زۆر گرینگ بووە، ئەگەر گیان "ڕەوان" تەنی بەجێ هێشت تەن دەبێتە شتێکی پیس و بۆگەنی. بۆیە زەردەشتیان لە دەقەکانی گاتا و دەرباری ئاهورامزدا "یەزدان" ی مەزن کە وشەکە لە ئەئێزد – مەزدا – ئێزدانی – هاتووە بەمانای پیرۆز.[٢]

مرۆڤ سوپاس و ستایشی نیعمەتەکانی خوا دەکات کە پێی بەخشیوە کە ژیان و ئابڕومەندی و تەندروستیی "بەدەن" پایەداریی "تەن" و سەرکەوتنە، مرۆڤ لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ دوژمن کە مرۆڤ دەبێتە خاوەنی بەختیاری و ماڵ و منداڵ و کاری باش و تەمەن درێژی پاشان شوێنی چاکان و مرۆڤی باش "بەهەشتی بەرینە" .

٢– جان: یان گیان کە بە زمانی ئاڤێستایی پێ دەڵێن ئاهو "Ahu" وە پەهلەوی "Akhu" ی پێ دەڵێن[٣] کە هێزێکە تەوژم و هێز و چالاکی دەبەخشێتە بەدەن کەواتە "Ahu" لە کوردیدا بەمانای هێز و هەوا دێت کە هەمان – هەوا – یە وەک هەناسەی وەری دەگرین، بۆیە دەتوانین بڵێین لە جیاتی "هەناسە" بەکار هاتووە. خۆ ئەگەر زانیمان "هەڤا" وشەیەکە لە ڤاندیدات هاتووە کە "هەوا" وشەیەکی کوردییە لە قووڵاییی شاخ و دۆڵەکانیش سادەترین کورد بەکاری دەهێنێ، بەڵکو عەرەب وشەکەی لە کوردی وەرگرتووە، وە هەڤا یەکێکە لە چوار ڕەگەزە پیرۆزەکان وەک ئاگر، خاک، ئاو، هەڤا، وەک خواردن تەوژم و هێز دەداتە لەش –جەستە – تەن.

---

(٢) ئێزد ـ شارێکی زەردەشتیانە ـ ئێزدی = ئۆل و ئاینێکی کوردییە لە سەرووی ڕۆژئاوای هەولێر پێوەندی بڕواو ناوەکەیان لەیەک نزیکە بەڕای ئێمە ناوی "ئێزدەگورد" پاشای ساسانی بەمانای پیرۆزی ئازا.

(٣) هەمان سەرچاوە ل ١٩٥ ئەویش لە کتێبی خردە اوستا وەری گرتووە.

٣– فروهەر: هێزی خواییە، ئەم زاراوەیە Fravahr[٤]

بە زمـانی پـەهلەوی –Fravahr– یان پێ گـوتووە فـروهـر مـەشـخـەڵێکە کـە دەورەی خۆی رۆشن دەکاتەوە ڕێنوێنیی رەوان دەکات لە ژیاندا– هێڵی نەمرییە – (فروهر) نوورێکە کە سەرچاوەی رۆشناییە، فروهەر هەمیشە پیرۆز بووە لە ئامێـزی ژیان کـە پاکی و بەخـشندەیی لە دەست نادات، بـەڵام رەوان بۆی هـەیە بەکاری ناشایستە هێمنی خۆی لەدەست بدات.

لە کتێـبی "مـزدیسنا" فـروهـەر وەک پیرێکی نوورانی خـۆی نیشـان دەدات، خـاوەنی دوو باڵە کە لە نێو هـەڵقـەی حاڵ گـەڕاندایە، جەسـتـەی ئەو پیرەمێـردە باڵەکـانی سێ چینە، لە هـەندێ کتێـبدا کـە دەربارەی "مـزدیسنا" نـووسـراون هـەریەک لەو سـمبـولانە تەفسـیری و مـانای خۆی هـەیە کە بە مـانای "هـومت" و "هـوخت" و "هـورشت" کـە بەواتـای بیـری چاک و وتەی چـاک و کـردەوەی چاک وتن. بەفـارسـی " پندار نیک – گـفـتـار نیک – کـرداری نیک" هـاتووە. وێنەکـە هەڵقـەکـە لە دەوری دایە هـێـمـای پیرەمـێـردی نوورانـی و لە حـاڵەتی فـڕین و گـوزەرانی لـە نێـو دنیـا و پێـوەندییـەکـانی دنیـاوە هـەیە، سێ چینـی پەڕی خوارەوەی واتا پێیەکانی بە پێچەوانەی چاکەیە وەک "دشـمت" و "دژهـوخت" و "دژورِشت" کە بە مانای هزر خراپ و گفتار خراپ و کردار خراپ دێت.

ئێمە لێرە دەگەینە "دەرئەنجامێک" لەم دروشـمە سـەرەکییانەی زەردەشت کە بە شـێـوەیەکی سـایکۆلۆجی هۆنـراوەتەوە، چونکە کـە مـرۆڤ بیـر لە چـاکـە بکاتەوە قسـەش بەچاکە دەکات، کاتێ قسـەی بە چاکە کرد بەرامبـەر بە خـەڵک پابـەند دەبێت بە قـسـەکـانی چاکی کـە کـردوویەتـی یان کـە داوای چاکـە دەکات[٥]. ناچار دەبێت کـردەوەی چاک ئەنجام بدات. بە مـانایەکی تر چی لە ناخ شـەپۆل بدات ئەو زمـان دەجـووڵێنێ پاشـان کـردارەکـان، یان وەک دەڵێن پـەرداخ چیـی لـە نـاو بـێت ئـەوی لـێ دەرِژێت. کـــــــەواتـە زەردەشـت وەک

(٤) هەمان سەرچاوە ـ مراسیمی....

(٥) هەمان سەرچاوە "دیاری نەکراوە".

بەهرەمەندێکی گەورە ویستوویەتی لە ناخەوە مرۆڤ پەروەردە بکات تەنانەت کاتێ باس لە ئاگرەکەش دەکەین کە سمبول و رەمزی پاکییە، یان پاککەرەوەی گوناهەکانە، وەک چۆن جەهەنەم مرۆڤ لە گوناه پاک دەکاتەوە، یان وەک ئێستا بەگەرمی شت "تعقیم" دەکرێ، ئاواش تاوانباران دوای سزای ئاگر دەگەڕێنەوە بەهەشت.

٤- رەوان: لە ئاڤێستادا بە "ئارات Orvan"[٦]

هاتووە. بەمانای روح دێت زۆربەی ئەو گوناهانەی رۆژانە لەوەوە دێن یان بۆ ئەو دەگەڕێنەوە. کاتێ روح "گیان" یش گوناه دەکات هەر ئەو پرسیارە نەک هەموو ئەندامی لەشمان، بەڵام وەک دەزانین زۆر جاران گیان "روح" پەند و گۆبەند بە ئەندامانی لەش دەکات و بەرەو گوناهیان دەبات. لە پاش مردنیش هەموو لاشەی مرۆڤ کە لەیەک دەترازێ و دەبێتە خواردنی مێروولە و تەیر و درندەکان. هەر جۆرە "مەعدەنێک" دەگەڕێتەوە شوێنی خۆی.

(رەوشی "رەوان" لە سێ شەوی دوای مردندا)

کاتێ کە مرۆڤ دەمرێ رەوانی "روح" ی یەکسەر لە نێو بەدەندا "جەستەدا" دەرناچێ دوور ناکەوێتەوە هەتا سێ شەو و سێ رۆژان گیان پێوەندی لەگەڵ رەوان دەکاتەوە واتا پاشان دەگەڕێتەوە لای خودانی خاوەن، لەم سێ رۆژەش ئەگەر گیانەکە گوناهکار نەبێ بەخۆشی دەباتە سەر ئەوەی گوناهباریش بێت بە خەمباری[٧] پاشان - گیان - لە "تەن" جیا دەبێتەوە "تەن" لەسەر خاک دەمێنێتەوە و ئەمەش رای زۆربەی ئاینە مەزنەکانە و فەیلەسووفە میتافیزیکییەکانە وەکو - دانتی - خاوەنی "کۆمیدیای خوداییە".

وەک باسمان کرد رۆژی چوارەم رەوان دەگاتە پردی جنیفات.

---

(٧) هەمان سەرچاوە.

(٨) هەمان سەرچاوە.

«پردی جنیفات»

له کتێبی مزدیسنا(٨) دەڵێ پاش ئەوەی مرۆڤ دەمرێ و له رۆژی حیسابدا دەگەڕێتەوە لای خوای میهرەبان "دانیا" گیانەکە بۆ سەر پردی جنیفات دەبات که ئەزموونێکی تاقیکردنەوە و "دادگایی" کردنه که بیروڕای ئەم ئاینه له نێو زۆر ئاینی تردا دەدۆزیتەوە که ئەم وشەیەش له ٢١ + ٧١ پێک هاتووە که به مانای تاقیکردنەوە دێت وەک به نموونه که کتێبەکەی "مزدیسنا" ی "الزردشتیه" دا له یەسنا (٧١) ی بڕگه (١٦) ویسیرد "وبسیەرەد" بەندی (٧) ی بڕگه (١) هاتووە، «ئەم مرۆڤەی یان ئەم ئافرەتەی که جوانترین کاری ئەنجام داوە بۆ بەرژەوەندی جیهان، ئەی ئاهورا به بەهەشتی شاد بکه و پاداشتی چاکی بدەوە بەرامبەر کارە ڕاست و چاکەکانی هەروەها بۆ ئەو کەسانەی دوعایان بۆ دەکەم هانات بۆ دێنم لەگەڵ ئەوانه هەموویان له پردی جنیفات دەپەڕمەوە» ئینجا لەوێوە گیانی پاک دەچێته بەهەشت "ئینوەهیشت – بهشت" که زاراوەیەکه له ئاڤێستادا بەم جۆرە هاتووە "وهشتم، هیا شونام" بەمانای شوێنی پاکبوونەوە، ئەگەر گیانەکە پیس و خراپەکار بوو دەچێته "دوزنگه Dujanha " بەمانای دۆزەخ دێت به کوردی که وشەکان لەیەک نزیکن وە شوێنێکیش له نێوەندی دۆزەخ و بەهەشتدا هەیه بۆ ئەوانەی خێر و شەڕیان بەرامبەر یەکە. که لەم بەینەدا ئازار نادرێن شوێنەکەش پێی دەڵێن "هیمستیکان" تا ئەوکاتەی مسقاڵێک خێر یان شەڕ بەلایەکی ئەوی تریان زیاد دەکات یا بارەکە ساخ دەبێتەوە بەلای دۆزەخ یان بەهەشت، ئەمە له سەرچاوەی "مزدیسنا"دا هاتووە ئێمە دەگەڕێینەوە سەر بیروڕاکانی موبەد ئەردەشیر که موغێکی زەردەشتی و شارەزایەکی سەردەمی ئێستایه بەم جۆرە باس له پردی جنیفات و بیروباوەڕەکەی دەکات و دەڵێ: «پردی جینود.(٩) زاراوەیەکی ئاڤێستاییه Chnvat که بەرامبەر به زاراوەی پردی

---

(٨) نوری اسماعیل ـ الدیانه الزرادشتیه ص٧١ .

(٩) هەمان سەرچاوە.

سـیرات دێت کە زاراوەکـە لە دوو وشـە یان بڕگـە پێک دێت "پرد + سیـرات" یەکیـان کوردییـە پرد ئەویتریان "سـیـرات" لە "مـەسیر"ەوە هاتووە بـە مـانای چارەنووس . کـە لێپـێچـینەوە دەست پێ دەکـات لەو کارانەی مـرۆڤ لە ژیان ئەنجامی داوە هیندییەکانیش بەهەمان شێوە بیر دەکەنەوە لەو بڕوایـەدان کە – رەوان – روح لە رۆژی دووەمـیـدا لەلاشـەی جـیـا دەبێـتـەوە وە لە رۆژی سێیەمدا دەچێتە ئاسمان بۆیە نوێژی لەسەر دەکەن .

لە میـتولوجیـای ئاینی زەردەشتیـان وەک موبەد ئەردەشیر باسی دەکات لە کتێبەکەی بە ناوی "مراسم مذهبی و اداب زردتشتیان" لە لاپەڕەی ٢٠٥ دەڵێ: لـە رۆژی چوارەمـــدا بـۆ "رەوان" ی مـــردووەکـــە"دادگـــاە" یـەک دانراوە بـە سـەرپەرشـتـی "مـهرایزد «مێـهر ئیـزەد" و بە ئامادە بـوونی فریشـتـەکان لەوێدا "رەوان" دادگایی دەکرێ.(١٠) خۆ ئەگـەر لەوێدا روون بێتـەوە – رەوان – لەسـەر زەویدا کـــاری راســـتـی ئەنجـــام دابێ ئـەوا بە ئـاســـانی لـە پردی "جـــینود" دەپەڕێتــەوە ئەگـەر نا بە پێـچـەوانەوە مـرۆڤـێکی خـراپ بووبێ و کـارەکـانی ناپەســەند بووبێ ئەوا ناتوانـێ لە پردەکە بپـەڕێتـەوە، یەکســەر دەکـەوێتـە نێو دۆزەخ و شوێنی سزادان.

---

(١٠) دیارە هەر بۆیەش زۆر جـاران "دخـمـە بـە دادگـاە لە قـەڵەم دەدەن کـە شـوێنی تەرمی مردووەکەیە وەک "قسن قەپان" گۆڕی دادگا و تەرازوو و قەپان.

فەلسەفە و مەراسیمی مردوو بە شاخ سپاردن لەلای زەردەشتییان

١- ئەگەر زەردەشتییەک ڕەوانی دەرچوو دەستەکانی لەسەر سینگی دادەنرێن - پێیەکانی جۆت دەکرێن لە سوچێکی ماڵ دادەنرێ رووپۆشێکی خاوێنی لەسەرتاپای بەدەنی وەردەپێچرێ، ئەو مرۆڤە پاک و رەفتار چاک بێت یان نا، لەسەر تەختێک بە ئاوی "داغ" دەشۆردرێ، دیارە بەم شووشتنە میکرۆبەکانی لەشی دەکوژرێن تاکو زوو تێک نەچێت.

٢- ئەو کەسانەی خەریکی مەراسیمی مردووناشتن دەبن وەک - گاهنان - کاهینەکان کە دەبێ جوت جوت بن یان «٢» یان «٣» یان «٦» ئەوانە مردوو دەشۆن بە قوماشی سپی کفنی بۆ دەکەن ئەویش بە ئامادەبوونی خاوەن ماڵ پاش ئەم مەراسیمە لە تابووت دادەنرێ Gahan یان -گەهن-[1]. کە لە (فلز) دروست دەکرێ. ئینجا بۆ ئارامگاە دەبردرێ. دۆست و خزمانی لە دوایەوە دەڕۆن مردووناشتن یان بۆ دەخمە بردن بە رۆژ پەسەندترە لە شەو بەڵکو مردوو بردن بۆ سەر دەخمە بەشەو هەر پەسەند نییە - «ئەگەرچی ئێستا زەردەشتیان رێگایان داوە بە شەویش ئەم کارە ئەنجام بدەن».

٣- لە شوێنی نوێژکردن لەسەر مردوو هەفت مۆم پێ دەکرێ، موبەدەکان بە یاسا دەبێ دوو کەس بن، کە بەرامبەر بە مردوو رادەوەستن.

"سروودی گاتاکان" دەڵێنەوە و مەراسیمی خۆیان جێبەجێ دەکەن[2] وە

(١) هەمان سەرچاوە - مراسم مذهبی و اداب زردتشتیان.

(٢) هەمان سەرچاوە.

ئێستاکەش لەبەرئەوەی مرۆڤ زۆر بووە شوێنەکانی داگیر کردووە، جێگەی چۆڵ کەم بووە زەردەشتیان مردووەکانیان بە خاکیش دەسپێرن. بەڵام کە گۆڕ هەڵدەکەنن لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوایە - کە سەری دەبێ لە رووی "باختر"و رووشی لەلای رۆژ "خۆر" بێت. ئەم شوێنە بە "زادومەرگ" Zadomarg یان پرش "parsesh" ناو دەبەن. ئێستاش شوێنی "زادومەرگ" پەسەندترە لەلای زەردەشتیانی ئێستا ئەم مەراسیمەش بە گوێرەی سەردەمی ئێستا و ناوچەکە گونجێندراوە. وەک چۆن میللەتانی پێشوو بە گوێرەی هەڵکەوتنی شوێنەکانیان مردوویان ناشتووە.

بۆ نموونە ئەوەی بیابانی بووە هەڵکەندنی "قوم" ئاسانە یەکسەر مردووی خستووەتە ژێر خاک وەک دانیشتووانی جەزیرەی عەرەبی لە پێش هاتنی ئیسلام و دوای هاتنی ئیسلام. بەڵام ئەوانەی لە نێو بەفر دەژین مردوویان لە نێو بەفر دەشاردەوە.

یان چۆن شاخ نشینەکان شاخیان بەزەحمەت پێ دەکۆڵدرا لە شوێنی بڵندیان دادەنا یان ئێستا هەندێ لە هندییەکان مردووەکانیان دەخەنە نێو ئاو. یان دانیشتووانی دەم ئاو و دەریاکان.

یان وەک چۆن لە سەردەمی فیرعەونەکاندا "هەرەمیان" بۆ لاشەی پاشاکان دروست دەکرد یان کەلەنی شاخەکان، هەندێ جاریش بیابان.

یان وەک هەندێ لە هندییەکان کە تا ئێستاکەش مردووەکانیان لە رێورەسمێکی تایبەتی دەسووتێنن خۆڵەمێشەکەشیان بەسەر زەویوزاردا پەرت دەکەن... کە کاتی خۆشی زاگرۆسییەکان پێشی زەردەشت هەمان رەفتار و رەفتاری جیاجیایان لەگەڵ مردووەکانیان دەکرد.

لە هەندێ سەردەماندا ئەگەر مردووەکە دەسەڵاتدار دەبوو وەک پاشا و مەلیک و خواوەند خواردن و کەرەستەکانیان لەگەڵ دادەنان بۆ ئەوەی لە کاتی زیندووبوونەوە بەکاری بهێنن.[٣]

(٣) ئەمە لە پاشماوەی سۆمەری و فیرعەونییەکاندا بەدی دەکرێ.

لێـــرەدا بۆمـــان روون دەبێــتـــەوە کـــە هێندە حـــەزیان لە ژیان بایە و لە کەرەستـەکانی بووە و خـزم و کەسـیـان دەستـبـەرداری ژیان نەبـووینەوە قـەد نەگـەیشـتـوونەتە ئـەو بڕوایەی مـردوو هەتاهـەتایە زیندوو نەبێـتـەوە. بەڵکو بڕوایان بـەجـۆرێک زیندووبـوونەوە هـەبـووە... یان نیـــوە زینـدووبـوونـەوە وەک "تەناسخ" و "دووناودوون" و کراس گۆڕین.

بەبێ ئـەوەی ئاینێک لە ئـاسـمـانەوە ئـەمـەیان پێ راگـەیەنێ بۆیە هـەمـیـشـە بیـرورِاکـان نـاوچەیی بوون و دوور بوون لـەیەک جـۆر و ئـاسـتی بیـرکـردنەوە. ئەمـەش لە لاسـاییکردنەوەی سـروشـتـەوە هـاتووە بەتایبـەتـی ژیانی رووەک و گیاوگۆڵ و دار و دارستان کە چۆن هەموو ساڵێک لەسەر رەگی خۆیان زیندوو دەبنەوە ئاواش لەسەر ئەم بنەمایە راکانیان بەرامبەر بە زیندووبوونەوە بنیات ناوە و رێک خـستـووە... زەردەشـتـیـیـەکان شـاخـاوی بوون زاگـرۆسـیـان بوون بەڵگەی زاگـرۆسـیـبـوونی زەردەشـتــە بەگـوێرەی شـاخ و خـاکی شــاخـاوی رەفـتــاریان لـەگـەڵ مـردووانیـان کـردووە خــەڵکانی دەوروبـەریشـیـان وەک فیـرعەونییـەکان لاسـاییی ئەوانیـان کردووەتەوە. مرۆڤ بەردەوام خـۆی لەگـەڵ سـروشـتـی دەوروبەری دەگونجـێنێ، بۆیە یاسـای شـاخـاوییـەک لەگـەڵ یاسـای بیابانییەک یان دەم ئاوێک لەیەکتر جیایە تا دەگاتە جۆری ژیانیان سەرەڕای ئەوەی کـە مـرۆڤ هـەر مـرۆڤـە، لە یەک جـیـهـاندا دەژی... بەڵام جـیـهـانێکی جۆراوجۆری جوگرافی. "موبد" کاتێ باس لەوە دەکا کەوا لە یەسنا ۳۱ بڕگە (۱۱) دا هاتووە، دەڵێ: «هـنگامی کـەتۆ ای مـزدا، در روز نخـست از خـرد خویش جیهان، وجدان و قوە اندیشە آفریدی، هنگامی کە زندگانی را بەقالب مادی در آوردی و وختی کەتو کردارو ارادە آفریدی چنین خواستی کە هرکس بەحسب ارادە خود از روی اعتقادی باطنی رفتار کند».

دوای ئەم دەقـەش دەڵێ: «لە مـەجلسێکدا کە باسی مـەزهـەبی زەردەشـتـیـان دەکرد یەکێ لە دۆسـتـەکان پرسی: ئایا زەردەشـتـییـەکـان ریش تراشین چۆن دەبین؟ منیش بە پێکەنینـەوە وەڵامم دایەوە و گـوتم: پەیامـبـەری ئێـمـە ریش تراشینی داوەتەوە دەست خۆمـان، هەرکاتێ ویستمان بیتراشین دەیتراشین،

هەرکاتێ نەمانویست بیتراشین نایتراشین، زەردەشت مەبەستی ئەوە بووە پەیڕەوانی خۆی واقیعیانە پەروەردە بکات ئەزیەت و ئازاریان نەدات. تاکو بیری چاک و گوفتاری چاک و کرداری چاک ئەنجام بدەن. لە هەمان کاتدا ئازاری دەوروبەری خۆی نەدا، بەکار و پیشەی خۆی هەڵبستێ سوودی بۆ خۆی بۆ کار و پیشەو وڵات و گەلەکەی خۆی هەبێت»[٤]

لە نێو ئارییانی کۆندا و لە نێو زەردەشتیاندا مردوو سووتاندن و مردوو کفن و دەفنکردن و دەخمە گوزاری باو بووە لە سەردەمێک لە سەردەمەکانی سەرەتایی پاشان گشتی بووەتە دەخمە گوزاری.

(٤)هەمان سەرچاوە موبد اردشیر - مراسم...

هۆی دەخمەسازی

مـووبەد ئەردەشـیـری ئازەرکـەسـەسب لە هـەمـان سـەرچاوەدا دەڵـێ: «ئێـمـەی ئارییانی وەکو هیندییەکان و زۆر لە میللەتانی ئەوروپا کە لە ڕەگەزی گەورەی ئاریایین باوک و باپیـری ئەم مـیللەتانە لە دێرزەمـانەوە لەسـەر ئەم خـاکـەدا دەژین، بەگەواهیی ئاڤێستا.

کـتێبی مـەزهـەبیی زەردەشـتـیـان کـە بە ناوی "ئاریان ویـج" ناونراوە. لە نێو زانا ڕۆژهـەڵاتناسـان و بیروڕای جیاجیادا کە لەسەر ئەم بابەتەدا هەیە. ئەوەی لە نێـو ئاڤێسـتـاشـدا بـاسـی دەکات و لایەنێکـی گرینگی روون دەکـاتەوە. لەو سـەردەمـانەدا (١٠) مانگ کـەش و هـەوا زۆر سـارد بووە تەنیا دوو مـانگ نەبێت کـە هـەواکـەی مـامـناوەندی بووە. ئەم وڵاتەی زەردەشت لێی ژیاوە "شـوێنی ئاریان" «کە مـەبەستی ئێران و زنجیرە چیای زاگرۆس بووە» لەم شوێنەدا دە مـانگ زسـتـان و دوو مـانگ هـاوین بـووە. کـە زسـتـان سـەخـتـترین گێـچـەڵی بۆ دانیـشـتـووانی ناوچەکـە ناوەتەوە، کـاتێ ڤاندیدات بـاسـی بردنی مردووەکـان دەکات بۆ سـەر دەخـمـەکـان، دەبووایـە تاقی تایبـەت دروست بکرێ بۆ تەرمی مـردووەکـان هـەتا بـەفـر و باران کـۆتایی پێ دەهـات یان کـە ڕۆژ خـۆش دەبوو تەرمی مردووەکانیان دەبردە سەر دەخمە و لێواری شاخەکان کە ئامادە دەکرا بۆ ئەم مەبەسـتە. ئەگەر سـەیری ئەم وتەیە و سـەیری ڤاندیدات بکەین کاتێ بۆ وەلامێک دەڵێ: «هـەرکـاتێ یەکێ لە "مەزدیەسنا" کان دەمرێ پێویسـتە تاقێک دروست بکرێ بۆ دانانـی تەرمـەکە جا بۆ دوو ڕۆژ یان سێ ڕۆژ یان بۆ مـاوەی مـانگێک تا ئەو کـاتەی باڵندەکـان دەگەڕێنەوە و گـژوگیـا شین دەبێتـەوە. ئاو دەسـت بـەرۆشـتن دەکـــاتەوە هەوا خـــاک وشـک دەکـــاتەوە... دوای ئـەوە مـەزدیەسنەکان مردووەکانی خۆیان ببەن بۆ سـەر دەخمەکانیان ئاشکراشە

شاخەکان بەفر دایان دەپۆشێ خەڵکی شاخەکان نەیاندەتوانی بە ئاسانی مردووەکانیان بنێژن یان بیبەن بۆ سەر دەخمەکان. وەک لە پێشتریش باسمان کرد ئەوان فێر بوون مردووەکانی خۆیان لە بڵندایی شاخەکان دابنێن تاکو قەل و دالاش و دڕندە بیخوات. ئێستاش لە هەندێ ناوچەی "تبت" لە چین بەهەمان شێوە رەفتار لەگەڵ مردووەکانیان دەکەن و نانێژن. هەر ئەم سەرما و ساردییەش بوو لەگەڵ نەتوانینی شاخ کۆڵین و بەزەحمەت بوونی لە ناوچە شاخاوییەکان ئاریان بیریان بەم جۆرە رەفتاریان لەگەڵ مردووەکانیان کردووە» یان فێرە دەخمەسازی بووینە.

ئێمەش لێرەدا ئەوە دەقۆزینەوە دەڵێین: کەواتە دەخمەگوزاری لە کێوەکانەوە لە زاگرۆس سەری هەڵداوە هەر بۆیەش ناوچەی سەرەوەی زاگرۆس پێی وتراوە "ئازەربایجان"... "ئاتربایگان"... "ئاتروپاتین" بەمانای شوێنی ئاگر. کەکینایەیە بۆ شوێنی ئاگری زەردەشتی و سەرهەڵدانی زەردەشتیەت و زەردەشت بەخۆی کە زۆربەی زاناکان دەڵێن خەڵکی ناوچەی ورمێیە. کە سەنتەری ئازەربایجانی کۆن بووە کە شوێنێکی کوردنشینی زەردەشت بووە، ئاینەکەش بەگوێرەی کەش و هەوای ئەم ناوچەیە گونجێندراوە. نەک هەر هێندە هەمان ناوچەشە کە شوێنی شارستانیەت و سەنتەری "ماننا" و میدییەکان بووە. دواتر ئاینەکە بۆ شوێنەکانی تر تەشەنەی کردووە. بەپێی زمانی لە یەکتر گەیشتن و شێوە زارەکانی لەیەک نزیک. هەر لە نزیک و رۆژهەڵاتی ئازەربایجان زەردەشت لە جەنگەکانیدا لەگەڵ ئەفغانەکان یان وەک هەندێ دەڵێن: لەگەڵ تورکەکان شەهیدی بیرورا و بڕوای ئاینەکەی بووە. هەمان ناوچەش هەمیشە لە ژێر دەسەڵاتی ئاریان و ئیمپراتۆریەتەکانی میدیا و هەخامەنشی و ساسانییە شوانکارەکان بووە.(١)

لە زەردەشتنامە "Bravent Blog" ئیرنێستدا هاتووە لە دوای گاتاکان

(١) بۆ مەسەلەی شوانکارەبوونی ساسانییەکان بڕوانە ئاڤێستای نەورۆز عەبدولخالق سەرسام. یان ریشە و تاریخی کرد پیویستگی نژادی او.

زەردەشت زراستر "زەرد ئاستەر" وتراوە کە خەڵکی ئازەربایجان بووە کە یۆنانییەکان بە ئاترۆپاتین ناوەکەیان تۆمار کردووە. لە سەردەمی زەردەشت "ئازروان" بەمانای پاسەوانی ئاگر و ئاگرەوان هاتووە شوێنی لەدایکبوونی ئورمییە بووە کە دەکەوێتە رۆژئاوای ناوچەیەک کە بەهەمان ناو بووە. لە یەکێ لە جەنگەکانی لەگەڵ تۆرانیان لە "بلخ" کوژراوە ئەمە تەواوی دەقەکە بوو.

دەخمە یان دادگاه

ئێمە کاتێ هاتینە سەرباسی "دەخمە" پشتمان بە کتابەکەی موبەد ئەردەشیر ئازەرگوشەسب بەست کە موغێکی ئەم سەردەمەی زەردەشتیانە. سەرەڕای هەستکردنمان بە شارەزایی و راستگۆیی بەڕێزیان وەک دەڵێن: «و شهد شاهد من اهلها» واتە گەواهیدەرێک لە خۆیانە.. بەڵام مانای ئەوە نیە لێکۆڵینەوەکەمان لەسەر ئەمەندە راوەستێ و ژێدەر و کتێبەکانی لەسەر زەردەشتیاتی نووسراوەتەوە پشتگوێی بخەین یان زانیاری دید و بۆچوون و شوێنەوارە نوێیانەی کە لەسەر دەخمە بەتایبەتی دەخمەی بلەی بارزان و لێکۆڵینەوەمان لەسەر دەخمەی - قسن قەپان - و وردەکارییەکانی زۆر بە وردی و شرۆڤەکردنی وێنەکانی لەسەر کۆمپیوتەر و گەورەکردنی بەسەدان جار تا وردبوونەوە لە چۆنیەتی دەمە چەکوچەکانی هەڵکۆڵینی هونەرمەندەکەی ئەو سەردەمە. هەروەها خوێندنەوەی بیروڕای جیاجیا و کتومتیش وەک راهاتووم نەکەوتمە داوی ڕا سەرچاوە یا باسەکان بە دەقاو دەقی.. تەنیا پاش تاوتۆکردن و بەراوردکارییەکی ورد پەسندم کردوون.

دەخمە: بە زمان و هزری زەردەشتیان بەمانای "دادگاه" دێت بەمانای شوێنی دادگاییکردنی مرۆڤ لە دوای کۆتاییهاتنی بەژیان و ئەو کردەوە چاک و خراپانەی کردوونی.

لە هیندستان پێی دەڵێن دەخمو (Dakhmo) لە سەرچاوە ئەوروپییەکاندا پێی دەڵێن "tower of silence" بەمانای بورجی بێدەنگی یا تاوەری یان تەپۆڵکەی یان بڵندایی بێدەنگەکان. بەواتای دیی خامۆشان دهی + خاموشان. دە + خم.

لە هەندێ گێڕانەوەی دەم بە دەمی زەردەشتیاندا دەخمە بەناوی "روش

خورشید = نگرشنه"[١] هاتووه که لەم دوایییه جۆرێک لەو دەخمانەیان لەسەر کێوێکی بڵند له ناوچەکەیان بینا کردووه.

له ناوەڕاستیدا جێگەی "ستودەدان" ئێسکدان هەیه وەک ئەوەی "یەزد". بەڵام دەخمه کۆنەکانی میللی و سەردەمی ساسانیان لەسەر شاخێکی گونجاو و بەرز یان قەد شاخێکی "تەختە شاخ" دروست کراون هەموو مردووەکان بەیەکسانی دانراون. جۆگەی ئاوەڕۆک و شوێنی پیاوان و ئافرەت و منداڵ به ئاشکرا دیاره به گوێرەی بەژن و باڵا که دیاری کراوه و ماوه وەک دەخمەی بلەی بارزان یان دەخمەی رۆژئاوای ورمێ یان درەلێر.

بۆ نموونه سنووری کۆتاییی دەخمەکان بۆ شوێنی پیاو بووه وەک له وێنەکەدا بەدیار دەکەوێ شوێنی ناوەڕاست بۆ ئافرەت تەرخان کراوه شوێنی دەوروبەری ستودەدان بۆ منداڵان تەرخان کراوه وەک چۆنیەتی پلەی خێزانی که منداڵ له ناوەندی ماڵ و باوشی دایک و جەرگەی خێزان بووه. ئینجا ئافرەت دواتر پیاو پاسەوان و پارێزگار و نەترس چەتری خێزان بووه وەک باڵا دەست. ستودەدانیش جێگەیەک بۆ ئێسک و پرووسکی مردووی لەمێژینه و ناسراوەکان بووه له پاڵ مردووی تازه بۆ نەترسانی منداڵ له قووڵاییی خێزان و خزم دوای مردنی.

جۆگه له دەورەی دەخمه هەڵدەبەسترا شوێنی جۆگەکه له شاخەکه نزمتر دەبوو، بەمەسافەی بستێک و هەموو جۆگەکانیش دەچوونه نێو "گۆر دەخمه" هیچ کاتێک ئاوەکه لەسەر نزمایی دەخمەکه نه دەڕژا و یان وای لێ نه دەهات پڕ بێتەوه. ئاوەڕۆکەکه دەچووه نێو گۆر دەخمه شاخاوییەکه نەک بچێته دەرەوه ئاو خاک و ئاگر پیس بکات که ئێستاکەش گۆر دەخمەی "بلەی بارزان" بەهەمان شێوه ماوه ئاوی لێ بەم جۆره کۆ نابێتەوه بچێته دەرەوه هەرچەنده بارانیش زۆر بێت. بەو نزماییەی ناوەندیشیان دەگوت "سەرادە saradeh" یان Astadane

ئێمه ئەگەرچی دەزانین ژیان و پێویستییەکانی وادەکات زۆر گۆڕانکاری

---

(١) موبد اردشیر – ل ٢١٨ مراسم مذهبی و اداب زردتشتیان.

روو بدات لەگەڵ رەوشی تازەدا بگونجێ. تەنیا لەو ئاینانەدا نەبێت کە وشکی و نەگۆڕانیان بە گوێرەی سەردەم و نەگونجانیان دەبێتە هۆی لاوازبوون و لە ناوچوونی ئەو ئاینە، چونکە ئەمە دەبێتە کۆسپێک لە بەردەم پێشکەوتن و شارستانیەتی سەردەم و گۆڕانکارییەکانیدا. بۆیە لە "یەزد" دەخمەیەکیان لەسەر شاخ کردووە دیواریان بۆ کردووە.. ستودان لە ناوەڕاستدا دوور لە ئاوایی دەرگەیەکی نزم – عەبدوللا موبەلیغی ئابادانی[٢] لە کتێبەکەی مێژووی ئاینی زەردەشت لە وەرگێڕانی وریا قانع دەڵێ: «بەو دەخمانەیان دەگوت "دادگاه" زەردەشتییەکانی هیندستانیش پێی دەڵێن "دەخمو" ئەوروپییەکانیش بورجی خامۆشان» بەهەمان شێوە لە کتێبەکەی ر. س زیهنیر مامۆستای زانکۆی ئۆکسفۆرد "الزرادشتیه – الفجر – الغروب".[٣] هاتووە دەڵێ: دوای ئەوەی روح سێ رۆژان و سێ شەوان لە دیار ئەو تەختە شاخەی مردووی لەسەر دادەنێن رادەوەستێ. لە رۆژی چوارەمدا بەهاوڕێیەتیی "سروشا"ی پیرۆز "vay" پیاو چاک "فرثرغنا" رووبەڕووی تێکشکێنەری[٤] ئێسک دەبنەوە هەروەها رووبەڕووی ڤای vay خراپ و ئەهریمەن خراپ. "فریهزشت" و "وزشت" کە "نیزیەکی" خوێناویی بەدەستەوەیە. دواتر روح دەگاتە "پردی سیرات"ی بڵند و ترسناک کە چاکەکار و خراپەکار لەوێدا رووبەڕووی بوغز و کینە دەبنەوە کەنیزەیەکی خوێناوی سپییە و هەروەها رووبەڕووی تێکشکێنەری ئێسک و پرووسک دەبنەوە کە هەموو گیاندارەکان قووت دەدات. کەواتە ئەم تەختە شاخە یان "دەخمەیە" سەرەتای دادگاییکردنی مردووە لەلای زەردەشتیا.

---

(٢) عەبدوللا موبەلیغی ئابادانی – مێژووی ئاینی زەردەشت، و. وریا قانع.

(٣) "ر.س زیهنیر – الزرادشتیه" ص ٣٧٤ و. د – سهیل نجار.

(٤) لە دەوروبەری دخمەی بلەی بارزان چەندین جۆنی هەیە دیارە بۆ تێکشکاندنی ئێسکی مردووەکانە تاکو لەو بیرە جێگەی ئەم هەموو ئێسکە ببێتەوە. ئەم بیرە پڕی وردە ئێسکە کەوتووەتە ژێر شەقامەکەی تەکی وەک ئەو کەسانە بۆیان گێڕامەوە کە گەڕابوون لە دوو دەسکەوت.

دەخمە لە نێوان هیندییەکان باو بووە "موبد اردشیر" ئاماژە بە بڕگەی (٢) ی کردەی هەشتەم دەکات لە پاشا Athava veda دەخمەش لە دوای ئەزموونێک هاتووە، کە نەخۆشیی کوشندەی وەک کولێرا و رشانەوە و خوریکە و سۆریکە و "سورێژە" ئەو نەخۆشییانەی زوو تەشەنەیان دەکرد یان مەترسیدار بوون کە سەرتاپای خاکی دەگرتەوە واتا شار و دێهاتەکان. مرۆڤەکان ناچار دەبوون دەست لە مردووان نەدەن. چونکە دەست لێدانیان تووشی نەخۆشی و مردنی دەکردن بۆیە تەنیا مرۆڤی خاوەن ئەزموونی وەک موغەکانی زەردەشتی مەراسیمی مردوو سپاردن بە شاخیان ڕادەپەڕاند و خۆیان بە میزی گا تەعقیم دەکرد. دیارە میزی گا نهێنییەکی تێدا بووە بۆ کوشتنی میکرۆبەکان . هەر بۆیەش ئەو شوێنەی مردووەکەی لێ دەمرد بۆ ماوەی دوو ساڵ نە دەچێنرا . ئەم نەریتە زۆر کۆنە، تەنیا هانایان بۆ پاڕانەوە و نزا بۆ خواوەندەکان دەبرد بۆ چاکبوونەوە. زەردەشتییەکانیش بەهەمان شێوە وەهەموو ئاینەکانی تری جیهانیش کە بەسەدان ئاین دەبێت وە تاوەکو ئەم سەردەمەش هانا بۆ خواوەندیان و خودایان دەبەن هانا بۆ بتەکانیان دەبەن و قوربانییانی پێشکێش دەکەن وە کاتێ دەیاندیت نەخۆشییە کوشندەکان بە کۆمەڵ خەڵکی دەکوشت لە پێشی هەڵدەهاتن.. بەڵام سەرەڕای ئەمەش لە نێو ئارییانی کۆندا و بە تایبەتی لە سەردەمی زەردەشتیاندا پێنج پلە پزیشک هەبوو کە "مووبەد ئەردەشێر" لە ل(٢٢١)ی هەمان سەرچاوە بەم شێوە باسیان دەکات.[٥]

---

(٥) هەمان سەرچاوە

جۆری پزیشکەکانی سەردەمی زەردەشتیان

١- ئەشو پزشک: "ئەشوبئشەزوو" (Ashu Baeshazu) کە گرینگی دەدا بە پاکوخاوێنی و پاراستنی تەندروستی، ڕێنوێنی و چارەسەری.

٢- داد پزشک: "داتو ئیشەزوو" (Datu Baeshazu) یەکێ لە ماناکانی واژەی داد "داتو بئشەزوو" یاساکان بوو، کە ئەم پزیشکە بە گوێرەی نەریتی تایبەتی کار و پیشەکانی لە چارەسەرکردنی بیماران بەشداریی دەکرد. یەکێ لەو یاسایانە یاسای (Bareshnum) بوو، کە لەو ماوەیەدا کە بیمارستان (خەستەخانە) لە خەڵکی دوور بوو ئەو دەبووایە بەتەنیا بژیا بووایە، تەنانەت قاپ و قاچاخەکەشی دەبووایە کەس دەستی لێ نەدا یان بیشوات. ئەم مەراسیمە وا دانرابوو بە ڕۆژ بیمارستانەکان دابخرێن.

٣- کارد پزشک یان "برین پێچ"Karetu Baeshazu" ئەم پزیشکە ئەندامانی لەشی عەمەلیات و چارەسەر دەکرد.[٦] لە دەرکردەی هەفتەمی ڤاندیداد بڕگەی ٣٦ تا ٤٠ باس لە کاری نەشتەرگەری و برینپێچی دەکات کە چۆن یەکێ لە نەشتەرگەر و پزیشکەکانی ئاریان توانیوەتی کاری ئەم جۆرە برینپێچی و نەشتەرگەرییە گەورەیە بکات لە کاتێکدا کە پێشتر کەسێکی تر لە غەیری ئاریان نەیتوانیوە ئەم کارە بەم جۆرە سەرکەوتووانە بە ئەنجام بدات.

٤- ئورو پزشک: "ئورو رو بئشەزوو" Orvaru Beashazu "ئەم زاراوەیە ناوی گیایەکە وەک مووبەد ئەردەشیر شیی دەکاتەوە" کە دیارە ئەم پزیشکە چارەسەری بە گژوگیا کردووە.

٥- مانترە پزشک: "مانترو ئیشەزوو"Manthru Beashazu مانترە وشەیەکی ئاسمانییە وە مانترە پزشک مووبەدیک بووە کە بە خوێندنەوەی دەقەکانی ئاڤێستایی نوش و شیفای بەخشیوە بە نەخۆشەکان وەک بۆمان ئاشکرا

(٦) ص٢٢١، ص٢٢٢، ص٢٢٣، موبد اردەشیر ئاذرگشب، مراسم مذهبی و اداب زردشتیان.

دەبێت وەک چۆن لە هیندستـــان بەهـەزاران پیـاوی ئاینـی کــە ســەر بەو سەدان ئاینی جۆراوجۆرن، خـەریکی دوعا و نزا و جادووگەرین. و زۆربەی ئاینـەکان لـەســەر بنەمـای چارەسـەری بە "دوعـا خـوێندنـەوە"ن و برِوایان پتەوە. دیارە ئاواش لە سەردەمی ئاینـی زەردەشت بەم جۆرە مرۆڤی ئاینی یان پـزیشکی تایبــەت هەبووە بە خــوێندنەوەی دەقــەکـانی ئاڤێـســتــا، چارەســەری نەخـۆشـیـیـەکـان بکات نەک هەرهێندە بەڵکو کـاریگەرییـان لەسەر کۆمەڵ هـەبووە، کە لەو سـەردەمـەیدا کۆمەڵگەی زەردەشـتی ماڵی بە پاک و خاوێنی رابگرێ و پاش هـەر مردوویەک کە بە رێی دەکەن. "نسـا"[(٧)] بکەن بەمانای خۆیان لە پاشماوەی مردوو رزگار بکەن. ئەگەر داوە موویەکیش بێت لە پاشماوەی مردووەکان مابێتەوە.

جگە لەو یاســایانەی لـەمــەرِ پزیشکان یاســایەکی تایبــەتی هـەبوو کــە بەگوێرەی ئەو یاسایە پزیشکەکان بۆ یان نەبوو چارەسەری دێوپەرستان بکەن یان هـەر جـۆرە نەشـتەرگـەرییـەکیان بۆ ئەنجـام بدەن. تەنیا دەبوو چارەسـەری "مزدیسنا" کان[(٨)] هەروەها هـەر کـاتێک پزیشکی توانی چارەسـەری مرۆڤێکی ئیماندار بکات ئەوا پاداشتێکی مـەزنی وەردەگرت لە لایەن موغەکانەوە ئەویش دوعا و پیرۆزکردن بوو بۆ ئەم کارەی کە ئەنجامی دەدا.

واتە پاداشـتێکی مـەعنەویی وەردەگرت نەک "مادی". ئەگـەر ئێمـە لە نرخی چارەســەری پزیشـکـان وردبینەوە دەبینین نرخی تـایبـەتیش بۆ پاداشــتی ئەم پزیشکانە دانراوە وە نرخەکەی گران بووە، بۆ نموونە:

* ئەگەر پزیشکێ سـەرۆکی خێزان چارەسـەر بکات پاداشـتی بەقـەد گایەکی ئاسایی دەبێت.

---

(٧) (نسا) زاراوەیەکی زەردەشتییە Naso بەمانای خۆ پاککردنەوە "تطهیر" دێت خۆ پاک کردنەوەیەکی پیرۆزی ئاینییانە. وەک ئێستاش خـۆ لە نەخۆشی و مـردوو دوور دەخەنەوە.

(٨) ڤاندیدات ص٤٨ طبعە موصل ١٩٥٦

* ئەگەر پزیشکێ سەرۆکی ناوچەیەک چارەسەر بکات، پاداشتەکەی بەقەد نرخی گایەکی مامناوەندی دەبێت یان گایەکی دەدرێتێ.
* ئەگەر پزیشکێ سەرۆکی ناوچەیەکی چاک کردەوە نرخەکەی گایەکی بەنرخ دەبێت.
* ئەگەر پزیشکێ سەرۆکی وڵاتێکی چاک کردەوە، دەبێ پاداشتەکەی بەقەد نرخی عارەبانەیەکی گەورە بێت کە چوار ئەسپ رای دەکێشێ.
* ئەگەر پزیشکێ ئافرەتێکی سەرەک خێزانی چاک کردەوە، پاداشتەکەی "کەرێکی شیردار" دەبێت.
* ئەگەر پزیشکێ ئافرەتێکی خێزانی سەرۆکی گوندێکی چاک کردەوە پاداشتی مانگایەکی شیردار دەبێت.
* ئەگەر پزیشکێ ئافرەتی سەرۆکی ناوچەیەکی چارەسەر کرد پاداشتی ماینێکی شیردار دەبێت.
* ئەگەر پزیشکێ سەرۆکی خێزانێکی گەورە چارەسەر بکات پاداشتی بەقەد نرخی گایەکی زۆر چاک دەبێت.(٩)
* لە کۆتاییدا دەڵێ: ئەی "ئەسپیتاما زەردەشت ئەگەر چەند پزیشکێ هاتن، یەکێکیان ویستی بە نەشتەرگەری نەخۆشەکە چارەسەر بکات ئەوی تریان بە "گیاو گوڵ" گژوگیا، ئەوی تریان بە دوعا و پاڕانەوە و وتەی خوایی چارەسەری بکات، ئەوا ئەم کارە چارەسەری چارەسەرییەکانە".

جەستەی مردوو و خاک پیسکردن

لە هەمان سەرچاوەدا لە لاپەڕەی (٨٥) زەردەشت پرسیارێک ئاراستەی ئاهوورامزدا دەکات دەڵێ: « ئەی دروستکەری جیهانی جەستەکان، ئەی پیرۆز... دوای تێپەڕبوونی چەند ماوە ئەو خاکە پاک دەبێتەوە کە مردووی لەسەر دانرابوو کە بە تیشکی ئاسمان وەرپێچرابوو رووی لە "خۆر" کرابوو».

---

(٩) ص٨٥ ڤاندیدات - "بەزمانی عەرەبی" و موصلی/چاپی موصل.

ئاهوورامـزدا وەڵامـی دایەوە: «ئەی زەردەشــتی پیـرۆز، ئەگـەر مـردوویەک لەسـەر خـاک دانرا بوو سـاڵێکی بـەسـەردا تـێ پەڕیبوو، بە رووناکیی ئاسـمـان وەرپێچرابوو، رووی لە رۆژ کرابوو، ئەوا ئەو خاکە پاک و بێگەرد دەبێتەوە.

زەردەشت ئەی داهێنـەری جیـهانی جـەسـتـەکان ئەی پیـرۆز: دوای دانانی لاشـەی مـردوو لە ژێر خـاکدا دەبێت چەندی بەسـەردا تێپەڕ بێت تاکو خاکەکە پاک دەبێتەوە.

"هـرمزد" وەڵامـی دایەوە:

ئەگەر مـرۆڤـێکی مـردوو بۆ مـاوەی پـەنجا سـاڵ لە ژێر خـاکـدا مـایەوە "ئەی ئەسپیتاما زەردەشت ئەو کاتە خاکەکە پاک دەبێتەوە" .

ئەی داهێنەری جیـهانـی جـەسـتـەکان "ئەی پیرۆز" دوای دانانی مـردووەکـان لەسـەر دەخـمە ماوەی چەندی دەوێت تا خـاکەکە پاک دەبێتـەوە هـەرمەزد وەڵامـی دایەوە:" پێش ئەوەی ئـەو جـەسـتـانە تێکەڵ بە خـاک بن هـەرکـەسێ لە جـیـهـانی زیندووانـدا هـان دا، ئەی ئەسـپـیـتـامـا زەرادەشت بۆ تێکدانی دەخـمـەکان ئەگـەر هـاتوو مرۆڤێک ئەو دەخمانەی رووخاند بەقەد جەستەی خۆشی بێت ئەوە کفری کردنە لە بیروبڕوای خۆی کفریە لە وتەکانی. کفریە لە کردەوەکانی بەڵام سزای بیری خـراپ لە وتەی خـراپ سـووکـتـر و هـی وتـەی خـراپیش لە کـردەی خـراپ سـووکـتـرە. دەرهـەق بەم مـرۆڤـە کـێـشـەی نێـوان دوو روح بـەکـار ناهـێنرێت ئەهریمـەن ئازاری نادات کـە دەچێـتـە بەهـەشـتـیش ئەسـتـێـرە و مـانگ و رۆژ پێـشـوازیی لێ دەکـەم منیش پیـرۆزبایی لێ دەکـەم: من داهـێنـەر هـورمـوز بەم وتانە پێشوازیت لێ دەکەم: پیرۆز بێ لێت، ئەی مرۆڤ. ئەتۆ لە جیهانی مردن و لە ناوچوون چوویتە جیهانی نەمری.

ئەی داهێنەری جـیـهـانی جـەسـتـەکـان. ئەی پـیرۆز ئەهریمەن لە کـوێیـە؟ ئەو کـەسـانە لە کـوێن قـوربانی پێـشکێش بە ئەهریمـەن دەکـەن؟ کـام شـوێنە ئەو شوێنەی چەتەکانی ئەهریمەنی لێ دەباری؟ چەتەکانی ئەهریمەن پێکەوە هێرش بۆ سـەر کـام شـوێن دەبەن؟ لەکـام شـوێن چەتەکـانی ئەهریمـەن دادەبەزن بۆ

ئەوەی پەنجا پەنجا و بەسەدان و بە هەزاران. بەهەزاران و بەزیاتر. بەزیاتر و بەژمـارەیەکی لەبن نەهاتوو خـەڵک بکوژن؟ هورمـوز وەڵامـی دایەوە: ص ٨٧ ڤاندیدات "ئەو شـوێنە (دەخمـە)کانن ئەی ئەسـپیـتاما زەردەشت ئەو شـوێنەیە لەسەر خاک کە مردووی لەسـەر دادەنێن ئەهریمەن لەم شوێنەیە ئەم شوێنە ئەو مرۆڤەی لێیە کەوا قوربانی پێشکێش بە ئەهریمەنان دەکات. ئەو شوێنەیە کە ئەهریمەنەکانی لێ دەبارێ چەتەکانی ئەهریمەن پێکەوە هێرشی بۆ دەبەن. لەو شـوێنە چەتەکانی ئەهریمـەن دادەبەزن بۆ ئەوەی پەنجا پەنجا و بەسـەدان و بە هەزاران. بەهەزاران و بە "ربە" و بەژمارەیەکی زۆری لە ژماردن دەرچوو لەسەر ئەم دوخمـانە. ئەی ئەسپیـتاما زەردەشت ئەهـریمەنەکان زگیـان پڕ دەکەن و بەتاڵ دەکەن وەکو ئێوە ئەی مرۆڤەکانی سەر دنیا. وەک چۆن ئێوە خواردن لێ دەنێن و گۆشت بەبرژاوی دەخۆن بەم شـێوەیەش ئەهریمەنەکان رەفتار دەکەن ئەو بۆنەی کـە هەڵی دەمژی ئەی ئەو مرۆڤـانەی کە لە دەخمـەکـانن ئەوە بۆنی خواردنی ئەوانە.

چونکە خـۆشی ئەوان لـەم شـوێنـەدایە بەم جـۆرە ئەم بۆنە پیـسـانە دروست دەکەن لە بۆنی دەخمەکان لەم دەخمانە نەخۆشییەکان پەیدا دەبێت. نەخۆشی گوڕی بوون "تای گەرم" و "نائەزا"(١٥) و تای سارد "تاولەرز" و چورچ و لاوازی و بێ نموودی و خوریکە لەم دەخمـانەدا لە دوای رۆژئاوابووندا دڕندەترین پیاو کوژان کۆدەبنەوە.

بەم جـۆرە لەم دەقـەی سـەرەوەدا کە لە ڤـاندیدات وەرگیـراوە بۆمـان روون دەبێتـەوە کە "دەخمـە" وە هـەروەها مـردووەکـان جێگەی مـردن و سـەرچاوەی مردن بوونە بۆیـە کەس نزیکیان نەدەبووەوە لـە "موبەد" موغی تایبـەتمەند زیاتر کە دیارە ئەو کاتە کە زانستی و هەستی تەندروستی نەبووە، بەڵام بە میزی گا

---

(١٥) نائەزا: بەهزری وەرگێڕ لە فەڕەنسییەوە بۆ عەرەبی. نەخۆشی تاعوونە. چونکە تاعوون لە تەعن بە نێـزە هاتووە بـە فـارسـیـیش "نیـزە" کـە نزیکە لـە "نائەزا"وە بەمانای "رمح"ی عەرەبی دێت.

خۆیان "تعقیم" کردووە وە بەسەر میکرۆب و   نەخۆشییەکانی دەخمەدا زاڵ بووینە.کە عەرەبەکان بە تاعونیان دەگوت: [رمح الجن] ئێستاش بەم نەخۆشییە دەڵێن "کولێرا" زگ چوون و رشانەوەی سەخت.

بۆیە تەرمی مردوویان لە خاکدا دەناشت بۆ تێکەڵنەبوونی لەگەڵ پیرۆز و پیس نەکردنی جەستەیان نەدەسووتاند وەهەروەها هەندێ لە هیندییەکان بۆ ئەوەی ئاگر پیس نەبێت کە ئاگر پیرۆزە لەلایان نەیان دەخستە نێو ئاو تاکو ئاو پیس نەبێت وەک هەندێ هیندی و لە میللەتانی تریش کە جەستەی مردوو دەخەنە نێو ئاوی رووبار یان دەریاکان لە ئاوەدانیش دووریان دەخستەوە تاکو ناوچەکە بۆگەن نەکات ئەو کاتەش مرۆڤ ژمارەیان زۆر کەم بوو جەستەی مرۆڤیان دەبردە سەر شاخ کە لەلایان خاکی چاندن و کشتوکاڵ نەبوو بەڵکو مرۆڤ وەکو ئێسکی شاخ وشک بووە لەگەڵ جەستەدا تێکەڵ نەدەبوو، شوێنێکی چاک بووە بۆ جەستە دانان و رزگار بوون لە پاشماوەی مردوو.

هەر بۆیەش لە گۆڕە شاخانە یان ئەو گۆڕە[١٠] پانانەی لە شاخ خۆش دەکران، وەک "دەخمە"[١١] بەکار دەهات. چونکە گۆڕ وشەیەکی کۆنە دواتر لەجیاتی وشەی "قەبر" بەکار دەهات. چونکە "قەبر" هەڵکەندنی خاکە عەرەبەکان یەکسەر مردوویان دەخستە ژێر "قومزغی" گەرمی بیابانەکان و شوێنیان سارد و شاخاوی نەبوو بەبەڵگەی ئەوەش کاتێ سەلمانی فارسی عەرەبە موسڵمانەکانی فێری هەڵکەندنی"خەندەق"[١٢]، کرد، بەدەوری مەککەدا. بۆیە کاتێ مردوویەک مردووە لە ماڵێکدا کە رەشماڵێکی رەوەندانە بووە. کە کورد ئەو کاتە زۆربەی رەوەند بوون گەڕاون بۆ دۆزینەوەی دەخمەیەک. پاشان ماڵەکەیان بە "راسن" و "لە بان" و "سەبر" یان هەنار یان هەر گژوگیایەک کە بۆنی خۆش بووە تەعقیم کردووە.

---

(١٠) لە گۆڕەپانەوە هاتووە.

(١١) زەرورەتێک بوو... بۆ تێکەڵنەبوونی جەستەی بۆگەنی لەگەڵ خاک و ئاو و ئاگر.

(١٢) لە کەندەک "کەندۆک"ەوە هاتووە.

سروودێکی زەردەشتیانە کە مووبەد لە ڕێگەی دەخمە و "نسا" دەرکردن دەیگوتەوە

دوای پاککردنەوەی ڕێگاکان "نۆ" «دەرکردن بە چاوی سەگی زەرد مووبەد ئەم سرووده دەڵێتەوە:

"یسا ئاهو ڤائریو" ویستی خواوەند بنەمای خێرە. خێرەکانی ڤوهو منو لەو کارانەی کە ئەنجام دەدرێن لەم جیهانە لە پێناو مەزدا ئەوەی یارمەتی هەژاران بدا وا دەکا کە ئاهورامەزدا حوکم بکات باڵا دەست بێت».

"ئەی مەزدا" «ئەی پارێزگار ئەی مزدا بمبەخشە و بمدەرێ لەو کاتەی کە خراپەکاران بە چاوێکی نەتروکاو سەیرم دەکەن کێم هەیە لە ئاگرەکەت زیاتر و لە ڤوهو منو ئەوانەن بە کارەکانیان چاکە دەپارێزن ... ئەی ئاهورامەزدا؟ هیدایەتم بدە تا ئاین بکەمە پەیڕەو و بنەما».."کە ڤرئسرم ژا" «ئەو سەرکەوتووە کێیە؟ ئاینەکەت دەپارێزێ؟ ئاشکرا کە من بە ڕێگە نیشاندەری هەردوو "خانوو یا ئارامانجم". دەبا "ئوسرا ۆوشا" لەگەڵ ڤوهومنو بێت تاکو بمان پارێزێت و ئەو کەسانەی ئەو دەیەوێ بیپارێزێ ئەی مزدا. لەو کەسانە بمانپارێزی کە ئازارمان دەدەن هۆ مەزدا هۆ ئەسپیتا ئارمائتی. تەفروتوون بە ئەی دێو دروجی ئەهریمەنی، تەفروتوون بە ئەی سەرچاوەی ئەهریمەنان ... تەفروتوون ببە ئەی دروستکەری ئەهریمەنەکان.

تەفروتوون بە ئەی ئەو کەسەی ئەهریمەنان پەروەردە دەکەیت تەفروتوون بە، لاکەوە ئەی دێو و درنجەکان بڕوخێ و لاکەوە: تەفروتوون بە هەتا هەتایی لە ناوچەکانی سەروو ... لە دوای وتنەوەی ئەم سرووده بەرست یارانی مەزدا "هرمز یاران" دەتوانن لەم ڕێگەیەدا بە خۆیان و ئاژەڵی بچووک و ئاژەڵی گەورە و پیاو و ژنان " ئاگری کوڕی ئاهورامەزدا" و دەسکە گیای تایبەت کراوە دوای ئەوە هەموویان دەتوانن لەم ماڵەی مزدادا خواردنی گۆشت و شەرابی پاک و خاوێن ئامادە بکرێ، بەبێ ئەوەی گوناحێک ڕوو بدات.

زەردەشت لە نێو شارستانیەتی میدییەکاندا
سەری هەڵدا

ئێمە ئەگەر سەیری شارستانیەتی میدیەکان بکەین کە ئێستا لە سەرتاسەری ئێراندا تەنیا هەمەدان (ئەکباتان) پایتەختی مێژوویی شارستانییەتی ناوبراو و ئارییایی دەزانن جگە لەم وردەکارییانەی لە مۆزەخانەکاندا بەجێ ماون. لەو کەرەستە مێژووییانەش کەوا لە (زیویە) دزراونەتەوە جێگای سەرسامیی ئەرکۆلۆجیست و مێژوونووس و گەشتیارانن.

تەنانەت ئەو کاسە زێڕینەی سەری وەک شێر وایە و سەدان ملوانکە و کەرەستەی هونەری ئەو قەڵاتە بەرزەی (زیویە) چۆن ئاویان بە شێوەی سیفۆن بەرزکردووەتەوە بۆ نێو قەلات، یان ئەو دیوارە مەزنانەی هەمەدان کە هێندە بەرین مرۆڤ سەرسام دەکەن. کە دواتر دوای ئەوەی (غارگرفتو)م بینی بۆم روون بووەوە ئەم دیوارە بەرییانە کە لە خشت دروست کراون ئەمانە مانایەکی شارستانیی گەورە دەبەخشن لەوانە کە دیارە میدییەکان شاخاوی بووینە حەزیان لە گەرما نەکردووە بۆیە ئەم دیوارە بەرینە قوڕانە کەشێکی فێنکی لە هاوینا و گەرمی لە زستاندا بۆ دروست کردوون.

هەر ئەوانیش خاوەنی ئەم جێگا دەخمە میدیانە بووینە کە زۆر بە دیقەت و زانایانە و هونەرمەندی دروست کراون. تەنانەت لێواری دەخمەکان سێ چین بووە (واتا چوارچێوەکەی) کە زەردەشتیش هەموو بنەماکانی لەسەر سێ شت بنیات ناوە، سەرەڕای ئاقیدی ئاگرەکانی و دروشمی سێ مانای [بیری چاک، وتەی چاک، کردەوەی چاک]. ژێری هەر ئاتەشگایەک سێ چین بووە. هەر دەرگایەک هەر چوارچێوەیەک بۆ شوێنێک لە شوێنەکان سێ پلە بووە ئەمە

خۆی لەخۆیدا هەمان ماناو مەدلوولی فەلسەفی دەبەخشن جگە لەو دەخمانەی وەک دەخمەی ئیسحاقوەند لە کرماشان و دەخمەی دکان داود (کل داود) کە دەڵێن گۆڕدەخمەی دوو پادشای ماد بووە کە ناوی ئاشتیاگ "ل ٢٣ گۆڕدەخمەی کرماشان" کە وردە گۆڕدەخمەکانی شاهانەی میدییەکانی شێوەی هونەری پەیدا دەکات ئەگەرچی ئێمە دەوری کاریگەری مانناکان لەبیر ناکەین کە شارستانییەتێکی سەقامگیریان پێکەوە نابوو کاتێ میدیەکان وردە وردە حوکمیان گرتە دەست سوودیان لە هەمان مانتاییان وەرگرتبوو کە بەشێک بوون لە نەتەوەی خۆیان تەنیا بە دەسەڵات جیا بوون. ماننا‌کان زوو تێکەڵاوی میدیەکان بوون (بڕوانە میدیا - دیکونوف) بۆ زانیاری سارگونی دووەم مادای بە مادی تۆمار کردووە. وە ناوچەکانی تر مادی ئایین (گوتیوم) واتا گوتییەکان ناو دەبات ل ٣٠٥ میدیا.

مادەکان ئەگەرچی بە (دێوەکی) ناویان بردوون ئاگر و ئاسمانپەرست بوون(١) کە لەو سەردەمەدا موغەکان توێژێکی گەورە و بە دەسەڵات بوو حوکمیان بەدەستەوە بوو. هەروەها لە سەردەمی مادا هەر لە نێو ئەواندا دەسەڵاتیان بەربڵاو و باڵادەست بوون پێش ئەوەی زەردەشت پەیدا بێت.

کەواتە میدییە دوو سەردەمیان هەیە لە سەرەتادا کە دێوەکیان پێ دەگوتن، دێوەکی بە مانای دێوپەرست هەر بۆ زانین لە سەردەمی بڵاوبوونەوەی زەردەشتییەتیشدا بە (دیوسنا) ناوبراون، تەنانەت ئەگەر پاشماوەی ناوەکە دیوسن ئێزیدییەکان کە لە مێژووی تۆمارکراوی سەردەمی ئیسلامیش تا ئێستاش بە داسنی ناویان دێت کە ئەسڵی ناوەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمەکانی میدی بە مانای دژی (مزدیسنا) کە ئاهوورامەزدا و خێرپەرست بووینە. بۆیە زەردەشت سوودی لە شارستانییەتی میدیای هەردوو سەردەم بۆ مثیولۆجیای ئاینەکەی. هەروەها ئەو دروشمەی لەسەر گۆڕە بەردینەکەی نزیک (صحنە) لە نێو کتێبی میدیا وەرگرتووە [ل ٥٦١ میدیا]

---

(١) میدیا ٥٤٦ دیاکونوف - و. برهان قانع.

وەک ئەوەی ئاهوورامـەزدایە، بەڵام وێنـەی مـرۆڤـەکـەی یان زەردەشـتی لەناودا نییـە تەنیـا خرایتەکە وەک سـمبـولی خۆرە... کە لە پاشـتـر گـۆڕانکاریی زۆری بەســەردا هـات تاکـو لەلای ئاشـووریـانیش بەکـار هـاتووە لـە ژێر کـاریگـەریی شـارسـتـانیـەتی رۆژهـەڵات و بەرەو ئەوروپـاش پەڕیوەتەوە. ئەم سـمـبـولانە و بیروڕای فەلسـەفی و هـەماهـەنگیی پیرۆزی (ئاگر) و (خـۆر) لەلای هـەردووکیان جـۆرە دروشـمـەکانـی سـەر نەخـشـەکانی بەسـێ چین نەخـشـێندراوە، بەڵگە لێک نزیکیی شارستانیەتی ماد و کاریگەریی لەسەر زەردەشتدا.

دوای گەڕانم لە بەشی ئێران

لە پشکنینی شــوێنەوارەکــاندا بۆم روون بووەوە گــشت شــوێنـەوارەکــان دەگـەڕێنەوە بۆ سـەردەمی [اورارتو] پاشـان نزیکبـوونـەوەی لە مــهـاباد و لە ناوچەی مهاباد و کرمانشاه و سەقز تا دەگاتە هەمەدان هەمووی جێ پەنجەی شـوێنەوارەکانی دەخمەی میدیای تێدا بە ئاشکرا دیارە، ئیتر لەوێوە بۆمـان روون دەبێـتـەوە کـە شارسـتـانییـەتی مـیـدیا لە زەردەشت کـۆنتـرە، هەروەها شـارسـتـانیـیـەتی زەردەشت دەبێـتـە نویشـتـر "سـەرتووی" بـاسـەکـەمـان. بۆ لێککردنەوەی دەخمەی زەردەشتیان و میدییەکان.

سمبول و نەقشـەکان ئەو ناوچانەی خوارووی ئێران دەگرێنەوە بۆ کـە کاتێ ئاینی زەردەشت دەبێتە ئاینی دەوڵـەت. بەڵام لە سەرەتادا ئاینی زەردەشت کـە سـەرهەڵدەدات کرچوکاڵە. لە وێنەکان بەدیار دەکـەوێت، لە وێنـەکـانی "قـسن قەپان" واتا "گۆڕی بەردینی عەدالەت".

وە هـەروەها دەخـمـەی بارزان ئاوی ناچێتـە دەر، بە پێچـەوانەی گـۆڕەکـانی میدیا کە ئاویان دەچێتە دەر.

٢٠٠٨/١١/٣٠

دوا وتە

* کاری سەرسام لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی زانستییە پشتی بەستووە بەدەها سەرچاوەی ئاینی و مێژوویی زەردەشتیانی زاگرۆسنشین. بەدەها وێنەی شوێنەوارەکانیان لەگەڵ بەراوردکاریی گۆڕ دخمەکانی دەوروبەری کوردستان لە قۆناغەکانی مێژووی فیکری و ئاینیدا لە جیهان بەتایبەتی زەردەشتیانی زاگرۆسنشین و کورد و کاریگەریی لەسەر فیرعەونییەکان و ئاینەکانی شاخ و بیابان.
* سەرسام ناوێکی تری هەبوو بۆ کتێبەکەی ئەویش [زەردەشت پەیامبەری میدیان لە روانگەی گۆڕ دەخمەکانەوە].
* لەگەڵ داوای لێبووردنمان لە بوونی هەر کەموکورتییەک، چونکە سەرسام خۆی نەیتوانی دواجار پێیدا بچێتەوە.

زەردەشت عەبدولخالق سەرسام

٢٠٠٨/١٢/٢٥

سوپاس:

* سوپاس و پێزانینم بۆ هەموو ئەوانەی کە دڵسۆزانە هاوکاریی باوکمیان کردووە، ئەگەر بە وشەیەکیش بێت.

زەردەشت سەرسام

ئەلبوومی... شوێنەوارەکانی دخمەی زەردەشتیان
لە کوردستان و چیای زاگرۆسدا

دخمەی قسن قەپان

دوکان - سلیمانیە

زەرزێ

وێنەی ١

قسن قەپان بە مانای گۆڕی بەردین + قەپان = تەرازوو = دادگاه. وەک «قسنی کاکە شێخ – قسن تایبەتە بە شێوەی سلێمانی». ئەم وێنەیە لەسەر دەخمەی قسن قەپانەوە وەرگیراوە ئەم پێدەشتە شوێنەواری شارێکی لێیە لەگەڵ شوێنەواری پردێک بۆ پەڕینەوە لە چەمەکە.

وێنەی ٢: دەخمەی قسن قەپان لە خوارەوە بۆ سەرەوە و لە سەرەوە بۆ خوارەوە، بۆ بەدیار خستنی ڕەهەندەکانی.

وێنەی ٣: ئەو پێپلیکانەیە بۆ قسن قەپان دروست کراوە.

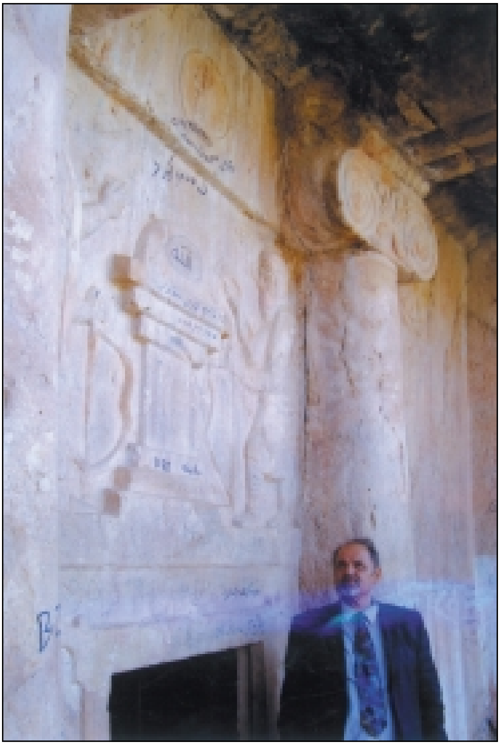

وێنەی ٤

نووسـەر لە نێو هـەیوانـی دەخـمـەی "زەرزێ" قسن قـەپان و نەخشـەکانـی سـەر دەرگە کـە زۆربەی دەرگـەکان نەوین بۆ ئەوەی مرۆڤ خـۆی خـوار کـاتەوە لە چوونە ژووردا وەک ڕێزێک بۆ مردووەکان سـەیری قـەبارەی پـەیکەرەکە بکە بە گـوێرەی راوەسـتـانی نووسـەر. وێنەکـانیش وەک قـەپان و تـەرازوو لە هـەردوو دیوی ئاگرەکـە شـێوەی تەرازووی دادگایان وەرگرتووە، وەک دەرگـەی نێوەند دوو دەرگەی تەنیشتـەکانی قەبرێک دوو قـەبری تەنیشـتـەکانـی ئاگردانێک دوو مـرۆڤی دەمـامـک دراو و تیـروکـەوان لەدەست دوو کـۆڵەکـە دوو وێنە لـە پشت وێنەیەک لەناوەڕاست کە زەردەشتە لە نێو مانگدا.

وێنەی ٥

سەرنجی ئەم دوو مرۆڤەی سەر دەرگەی قسن قەپان بدە دەمیان بەستراوە پێش دوو هەزار و پێنج سەد ساڵ وەک قەپان و تەرازوو لە دەوری ئاگردان

وێنەی ٦

بەهەمان شێوە ئەم دوو مرۆڤە زەردەشتییەی یەزد چۆن بەرانبەر سەماوەری ئاگر دانیشتوون دەمیان بەستراوە. لە کتێبی مراسم مذهبی و آداب زردتشتیان – موبد اردشیر، مووبەد ئەردەشێر ئازەر گوشەسەب وەرم گرتووە.

وێنەی ٧: سەرنجی پەیکەرەکە بدە، چۆن دەمی بەستووە تا هەناسەی بۆ ئاگر نەچێت هەمان نەریتی ئێستای زەردەشتیانە لە "یەزد"

وێنەی ٨: بەهەمان شێوە مرۆڤی دووەمی سەر دەخمەی قسن قەپانە لەگەڵ وێنەی زەردەشتیانی سەردەم بەراوردی بکە

وێنەی ٩: زەردەشت لە نێو مانگدا و خواردنەوەی "هۆم" سەرەتای ئاینی زەردەشتیانە لە کوردستاندا. خواوەندی "سن" لە کۆندا

وێنەی ١٠: ئەستێرەی یانزە پەڕو و خۆر کە تایبەتی کوردستان کە لە نێو دوو شارستانییەت لە کاتێکدا ئەستێرەی ئاشووریان هەشت پەڕە "عەشتار"

وێنەی ١١

وێنەیەکی دەگمەنی ئاهوورامەزدایی کە چوار باڵی هەیە لە قسن قەپان پەرداخی خواردنەوەی "هوم" ی پیرۆزی بەرز کردووەتەوە نەک بازنەی حوکم و پەیمان بەڵگەی سەرەتایی زەردەشتیەتە کە بەڵگەی سەرهەڵدانیەتی لە کوردستان، لە خوارەوە لە قۆناغی دووەمی وێنەکە دوو باڵی هەیە باڵی ئاهورایی.

وێنەی ١٢: سەیری سڵاوی سەرکردە، ئاشتی و سەرکەوتن بکە بۆ بەراورد کاری.

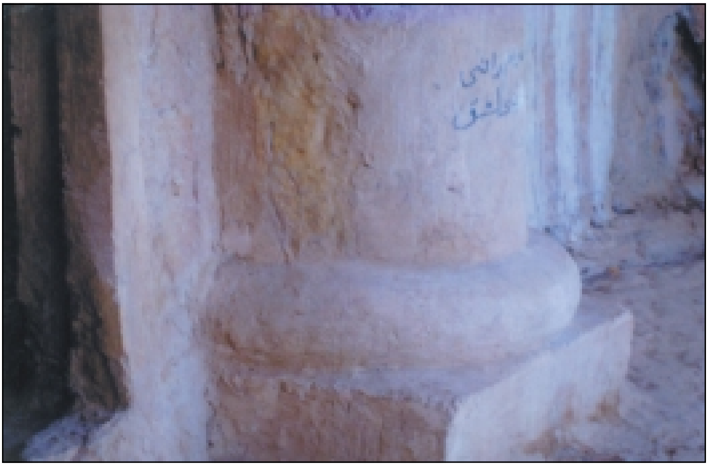

وێنەی ١٣: سەیری خوارەوەی کۆڵەگەی لە بەرد تاشراو و جۆری نەخشەکەی بکە ئێستاش بە هەمان شێوە رەفتار دەکرێت.

وێنەی ١٤: سەرووی کۆلەگە و نەخشەکانی کە چەند وردەکاریی تێدا بەدی دەکرێت.

وێنەی ١٥: دەرگەی چوونە ژوورەوە و گۆڕەکەی دیارە.

وێنەی ١٦: گۆڕی ژووری لای دەستە چەپ.

وێنەی ١٧: وێنەی سێ ژوور لە تەک یەک و سێ گۆڕی بەردین و شەوقی دەرگەی دەرەوە لە ژووری ناوەند دەدات.

وێنەی ١٨: لە ژووری چەپەوە شوێن سوورگی دیارە بۆ ڕاگرتن و گاڵدانی دەرگەی سەرەکی لە ژوورەوە کونێک لە پێشەوە کراوە، دیارە بۆ پێوەدان و کردنەوەی سورگییەکەیە لە دەرەوە.

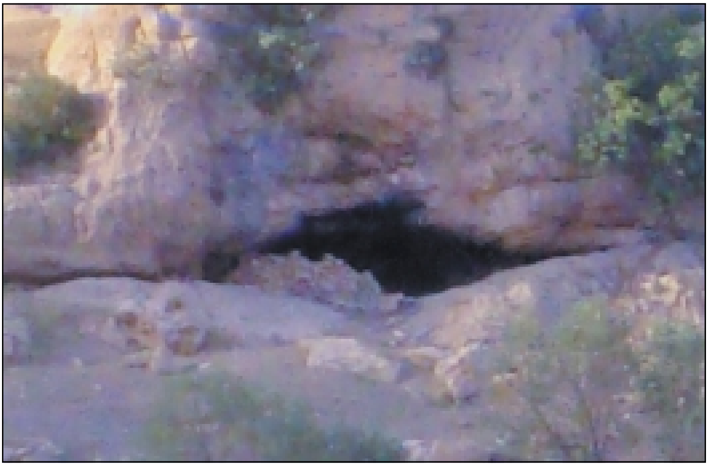

وێنەی ١٩: ئەشکەوتی کونە کۆتر یان "زەرزێ" کە لە هەمان شوێنی گۆڕ دەخمەی قسن قەپانە، ئەم ئەشکەوتە شوێنی مرۆڤی نیاندرتاڵ بووە.

وێنەی ٢٠

ئەشکەوتی شانەدەرە کە لە جیهان بەناوبانگە، شوێنی مرۆڤی نیاندرتاڵە (٦٠٠٠٠) شەست هەزار ساڵ بەر لە ئێستا لێرە ژیاوە لە ناوچەی دەخمەی زەردەشتی "بلەی بارزان" بەڵگەی نەپچڕانی ژیانە لە ناوچەکەدا.

گۆڕ دخمەی زەردەشتیی بلەی بارزان

دەخمەی زەردەشتی (بلەی بارزان) زریموک – کەڤرێ مەیتان

دەخمەی زەردەشتی (بلەی بارزان)

وێنەی ٢١

ئەمە گۆڕ دەخمەی کۆن و سەرەکییە، دیارە جێگەی مردووان نەبووەتەوە لە تەکیا بەلای راستدا دخمەکە گەورە کراوە، تا بووەتە سێ بەش شوێنی ئاوەڕۆک و "ستودەدانی"یەکەی بە ئاشکرا دیارە، بارانەکە چۆن ئاوەڕۆک ناچێتە دەرەوە، چونکە کونیش هەیە لە شاخەکە لە دخمەی دووەمدا کە دیارە نوێترە لەمەیان. ئەمە کاتی خۆی لە ژێر خاک بووە یان خاکی خراوەتە سەر لە پاش ئیسلامبوونی خەڵکی ناوچەکە.

وێنەی ٢٢

بەشێکی تری دەخمەی زەردەشتیان لە "بلەی بارزان" کەڤرێ مەیتان.گۆڕ

دەخمەی بلەی بارزان "ستودەدان" و حەوزی ئاوەڕۆک لە دەوریا شوێنی منداڵی مردوو دانان کە بچووک بچووکە، بە پێچەوانەی شوێنی پیاوان لە خوارەوە، ئەم وێنەیەم لە کاتی باران بارینا گرتووە.

وێنەی ٢٣

شـوێنـی دانانی مـردووی پیــاو خــانە خــانەی درێژی نزیکی دوو مــەتر دەبێت تیرەکان ئاماژەن سەرنجی دیواری جۆگەکان بدە، ئاوەڕۆک نەچێتە دەرەوە بۆ نێو خاک بارانیش دەبارێ.

دەخمەی زەردەشتیان – بلەی بارزان

وێنەی ٢٤

دەخمەی "بلەی بارزان" رێکوپێکە لەسەر شاخ بۆ هەموو چینەکان بووە دیارە دەگەڕێتەوە سەردەمی "ساسانیان" جۆگەی ئاوەڕۆکەکە زۆر جوان دیارە.

وێنەی ٢٥

لایەنێکی تری "دەخمەی بلە" لە خوارەوە خانەخانە شوێنی مردووان کراوە. لە تەک یەک، ئاوەڕۆک دەچێتە کونێکی شاخەکە یان ستودەدان. لە خوارەوە شوێنی تەرمی پیاوان کراوە هەریەکەی نزیکی ٢م دەبێ.

وێنەی ٢٦

سـەیری هەڵکۆڵین و تەختکردنی شـاخـەکـە بکە بۆ دانانی مـردووان پیـاو لە دەورەی ئافرەت لـە ناوەند و منداڵ لە دەورەی ستودەدان کە لەبەر گیای وشک دیار نادات بە جوانی.

وێنەی ٢٧

سەیری شوێنی جۆگەی دوای کۆڵینەکە بکە تاکو ئاوەڕۆکی مردووان لە کاتی باران نەچێتە دەرەوە جۆگەکە بڵندترە بۆ ئەوەی شەپۆلی ئاوەڕۆکیش نەچێتە دەرەوە و بە جۆگە نەوییەکەدا بڕوات.

دەخمەی شاهانەی (زەردک)

لە چیای مەقلووب – گەلیی زەردک

وێنەی ٢٨

تێبینی: وشەی "زریموگ" ی بارزان، وشەی "زەرزێ"ی قسن قەپان لەگەڵ وشەی "زەردک" هەموویان شوێن دەخمەن پێشگری ناوەکانیان "زەر" ە کە کینایەیە بۆ زەر + دەشت بەهەمان شێوە وێنەی دوو مرۆڤی تێدایە بەرامبەر ئاتەشگاە و ئاینی زەردەشتی و شوێنەوارەکانی کە ئەمەش بەڵگەی پاراستنی ناوەکەیە ئەگەر چی مەبەستەکەیان لە یاد چووەتەوە و لە هەمان کاتیشدا بەڵگەی زەردەشتیەتە لە ناوچەکانی کوردستانی خواروو و شوێنەکانی تر کە باسی دەکەین.

دەخمەی زەردەشتی "ئۆرمێ"

هاوچەشنی دەخمەی بارزان بەگوێرەی تایبەتمەندیی شوێنەکە و
هەڵکەوتەی بەرز و نزمی و جۆری شاخەکە

دەخمەی رۆژئاوای ورمێ (پێش زەردەشت)

وێنەی ٢٩

شوێنـی دەخمەی رۆژئاوای ئورمـێ "رەزاییە" بێ ئاوەڕۆکە، ئـەم دەخمەیە قـەڵاتێکی لەسـەر کراوە.

وێنەی ٣٠

ئەشکەوتێک لە هەمان شوێن کۆنترین مرۆڤی لێ ژیاوە

وێنەی ٣١

وێنەی نووسـەر و حەسـەنی شجاعی (ڕێنیشاندەر) لە نزیک گۆڕ دەخمەی ڕۆژئاوای ورمێ لە شێوەی دەخمەی بارزان و درەلێر، بۆ بەراورد کاری.گۆڕ دەخمەی ڕۆژهەلاتی ئورمێ لە چیای زاگرۆس، سەیری شوێنی خۆشکراوی مردووان بکە لە بەر ڕۆژ هەلکەندراوە قۆرت قۆر کراوە. وێنەی دەخمەی گشتی سەرەوە دەگەڕێتەوە پێش زەردەشت جۆگەی ئاوەڕۆکی نییە شێوەی بۆ سەردەمی ئورارتوو میدیا و ماننا کانی بنەمای کورد دەگەڕێتەوە.

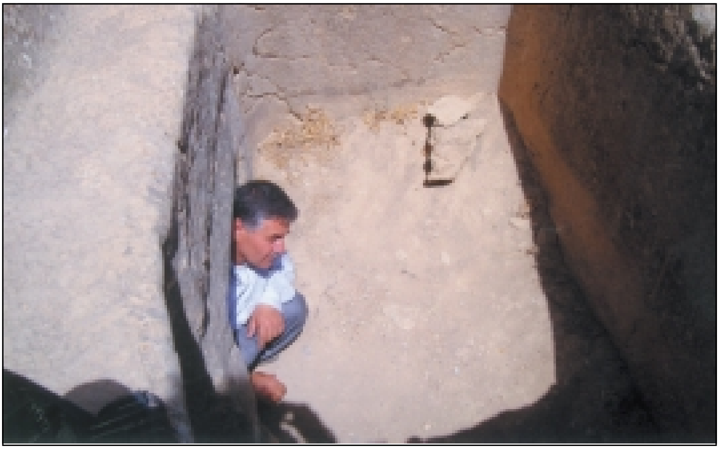

وێنەی ٣٢: وێنەی شاهانەی لە خوارەوە، بەڕای من بۆ سەردەمی مانناکان دەگەڕێتەوە.

وێنەی ٣٣: بەهەمان شێوە لە هەمان شوێن ئەم گۆڕ دەخمە ئۆرارتوو مانناییە دیارە و لەگەڵ شوێنی مردووان، لەبەر خۆر کە دادەنران گرینگی نەدراوە بە ئاوەڕۆک و خاک پیس نەکردن زەردەشتی نییە

وێنەی ٣٤: لەگەڵ هەمان وێنەی پێشووە

وێنەی ٣٥: ئەم گۆڕ دەخمەی شاهانەیە ژوورێک و ژوورێک لە ناوەوەی، وەک لە وێنەی دووەمدا دیارە هەڵقەی نزیکی میدییەکانە - دەگەڕێتەوە سەردەمی کۆتایی ئۆرارتوو و سەرەتای مانناکانە. لەسەرەوە گۆڕ دەخمەی گشتییە دواتر بۆ قەد شاخ هەڵدەکشێ.

وێنەی ٣٦

جۆرە دەخمەیەکی تر لە هەمان شوێنی ڕۆژهەڵاتی ئورمێ.

گۆڕ دەخمەی دەڕەلیر - سیراف

هاوچەشنی دەخمەی بارزان و هەڵکەوتی شاخەکە
بەتایبەتمەندییەوە

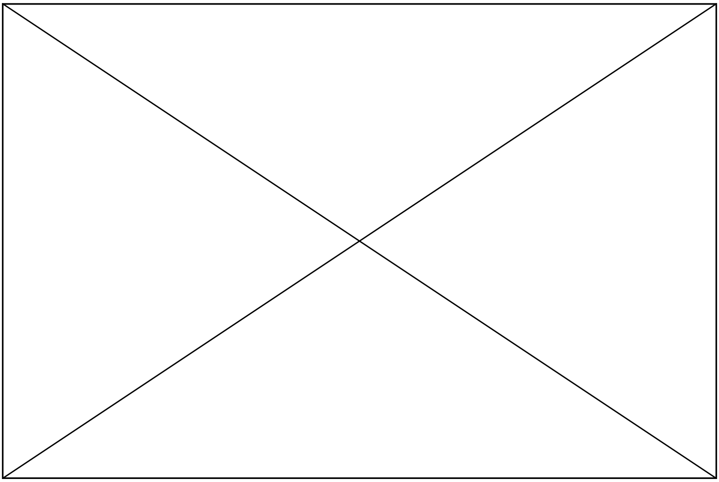

وێنەی ٣٧

گۆڕ دەخمەی دەرەلیر هاوچەشنی دەخمەی بلەی بارزان و دەخمەی رۆژئاوای ورمێیە کە بەڕای من دەگەڕێتەوە سەردەمی ساسانیان کە زەردەشتین، ئاوەڕۆک داخراوە.

گۆڕِ دەخمەی دەڕە لیر- سراف- بووشەهر- ایران لەسەر شاخ شوێن گۆڕی مردووان خۆش کراوە، وەک دەخمەی بلەی بارزان و ورمێ.

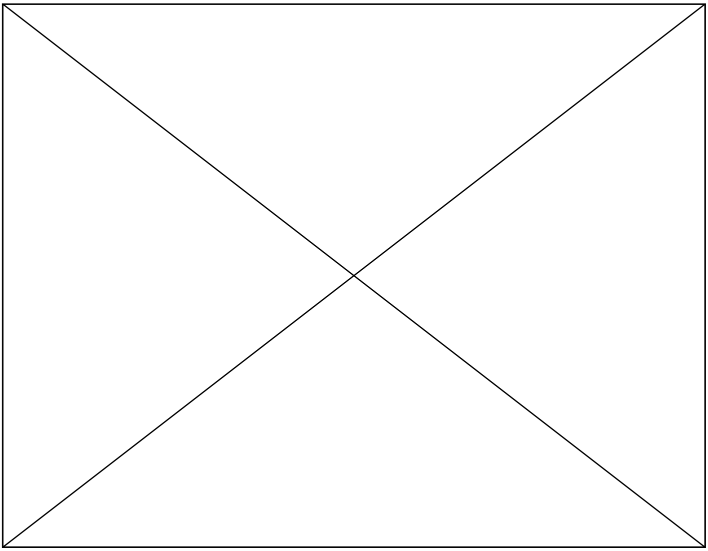

وێنەی ٣٨

لەبەرئەوەی شوێنەکە لێژە، جێ جێ هەڵکەندراوە بۆ ئاوەڕۆک نەچوونە دەرەوە.

وێنەی ٣٩

گۆڕ "دەخمەی زەردەشتیان" لە ئوستانی کوردستان.Karaftoo Hohe Kurd-stan گۆڕ دەخمەیەکی شاهانە لە ئوستانی کوردستان (ڕۆژهەڵاتی کوردستان) کە چەندین دەخمە کە شێوەی ساکارانە و کەم دەسەڵاتی پێوە دیارە، لەوانەیە هیی پارەدار و بەرپرسی بچووکی ناوچەکە بن.

گۆڕ «دەخمە»ی زەردەشتیان لە ئینسیل – ئێران

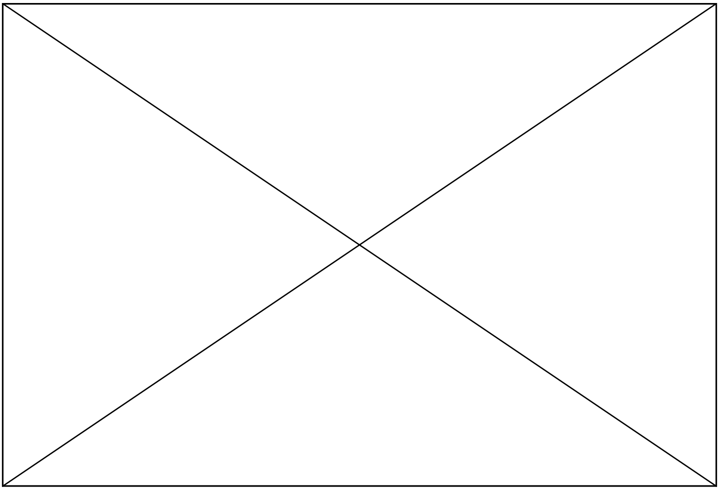

وێنەی ٤٠

گۆڕ دەخمەیەکی ناوچە و شوێنی "انسیل"ە لە ئێران بە شێوەیەکی ساکارە لەوانەیە هیی دەسەڵاتداری بچووک و پارەداری ناوچەکە بێت.

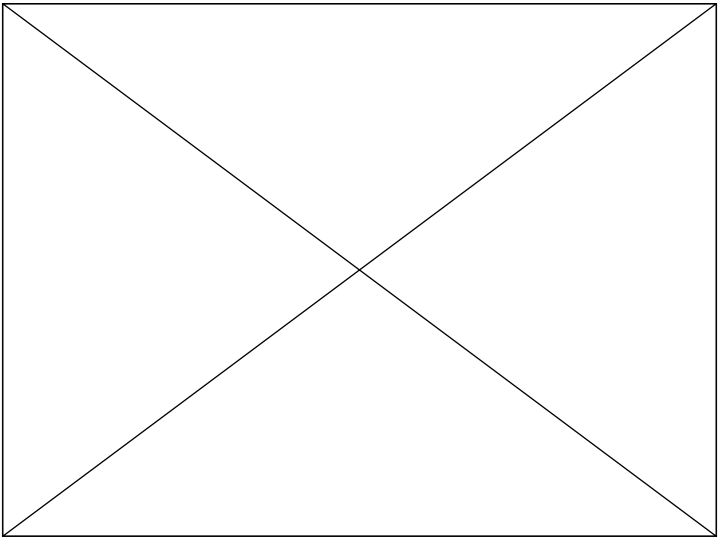

وێنەی ٤١– أ

دەخمەی شاهانە لە شێوەی خاچ

نەخشی رۆستەم لە شیراز

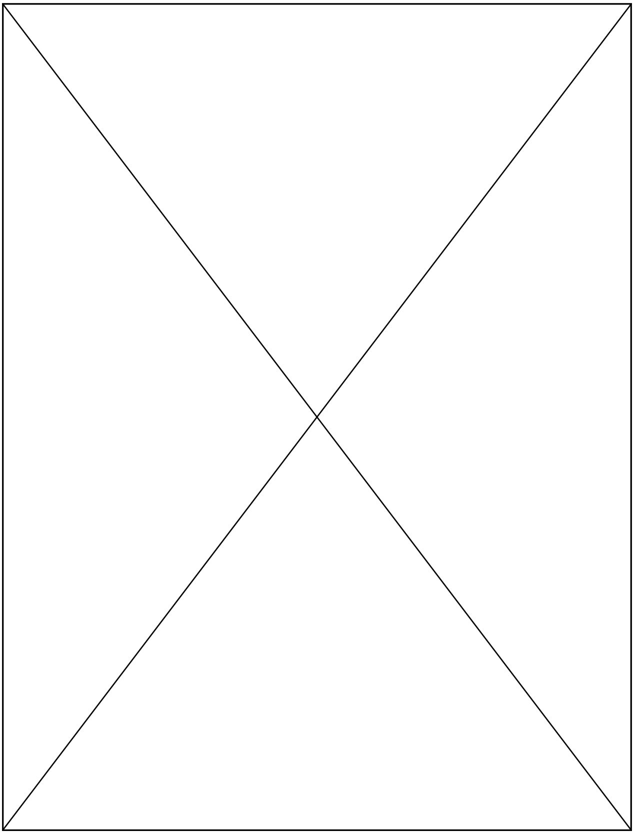

وێنەی ٤١ – ب

نەقشی رۆستەم لە شیراز، کە بەهەمان شێوە شوێن دەخمەیە لەگەڵ کەعبەی زەردەشتیان کە خانوویەکی چوارگۆشەی بڵندە کەواتە شوێنی مردووانی پایەداری زەردەشتیان و کەعبەی پەرستنە کە کارێکە دەسەڵاتی دەوڵەت و شاهانە نیشان دەدات

گۆڕ دەخمەکانی مەهاباد بە "چوار وێنە"

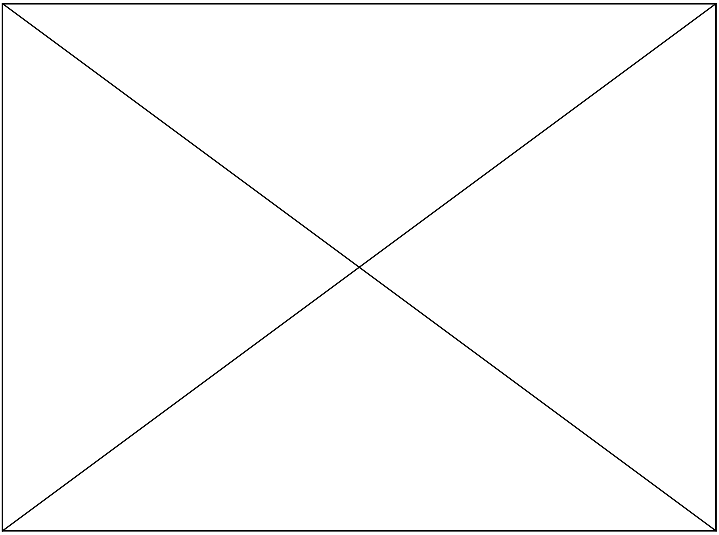

وێنەی ٤٢–أ

ئەم شاهانە گۆڕ دەخمەیەش هەر بۆ سەردەمی میدیانی پێش زەردەشت دەگەڕێتەوە کە هێما و سمبولی زەردەشتی لەسەر نییە

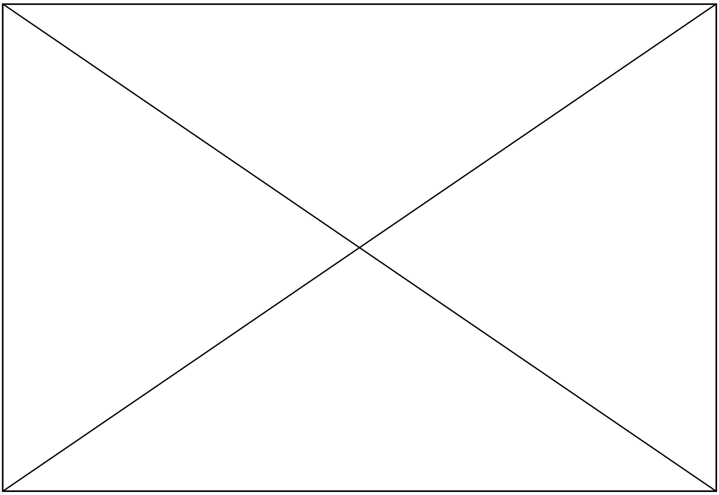

وێنەی ٤٢-ب

بەڕای من شـێـوەکـەی بۆ سـەردەمـی مـانناو مـیـدی دەگـەڕێتـەوە کـە دیارە مـردوویـان بە درێژکـردن و رووبەڕووی رۆژ ناشـتـووە یان بـە درێژ بوون روو لە رۆژهـەڵات، جـۆگـەی ئاوەڕۆکی نـیـیـە کـە خـاک لەلای زەردەشـتـیـان پـیـرۆز بوو چاولێکەری سـەردەمـی ئۆرارتووشی بەسـەرەوە دیارە.

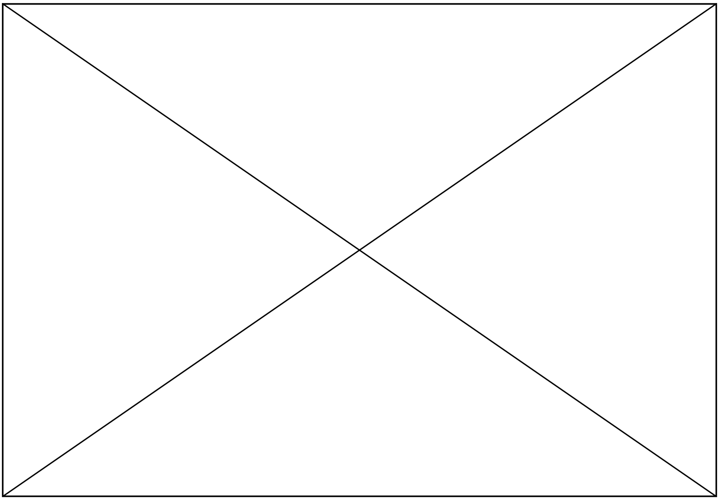

وێنەی ٤٢-ج

بەهەمان شێوە شوێنی "ئەستوەدان" ئێسکدان بەدی دەکرێت

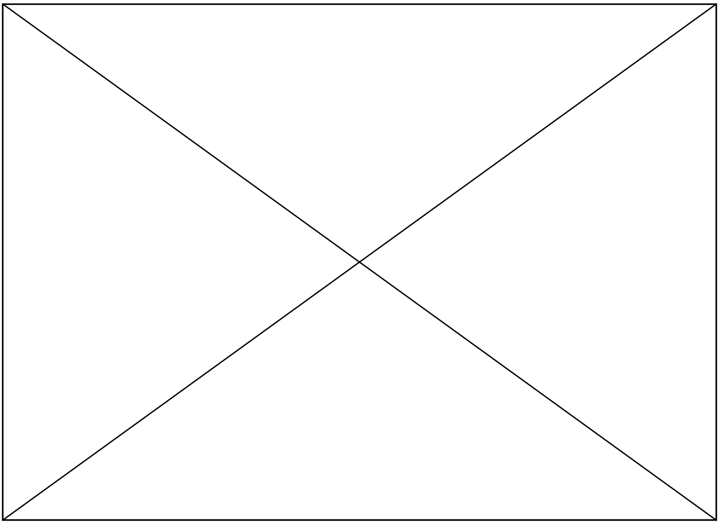

وێنەی ٤٢–د

ئوستوەدان – بەڵام ئاوەڕۆکی دەچێتەوە نێو رووبار. زەردەشتی نییە، میدییە.

هەندێ وێنە کە پاڵپشتی لێکۆڵینەوەکانم دەکەن زەردەشت دەچێتە نێو حەڵقەی حوکم و خۆ حەلقە حوکم دەگرێتە دەست بە پێچەوانەی "قسن قەپان" کە کاسەی "هۆم"یپیرۆزی بە دەستەوەیە.

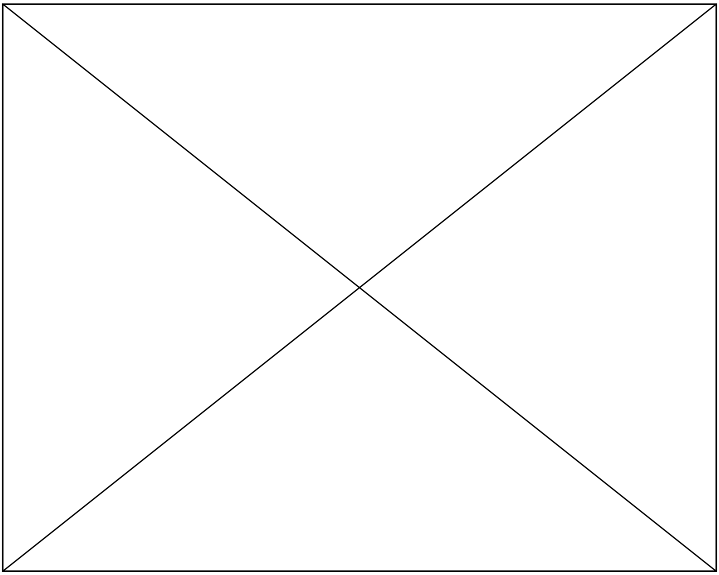

وێنەی ٤٣

وێنەی ڤوهمناە - سمبولی رووناکی و چاکە ئاهوورامەزدا لەسەر دیوارەکانی بەراوردی بکە لەگەڵ ئاهوورامەزدای دەخمەی قسن قەپان - "قسن قەپان" ڤوهمنای یا ئاهوورامەزدای دەخمەی قسن قەپان لە دەستە چەپە "پەرداخی شەرابی "هما" ی بەدەستەوەیە" بەڵام ڤوهمناە، یا (فروهر)، یا ئاهوورامەزدای سەردەمی هەخامەنشیان هەڵقەی حوکمی بە دەستەوەیە، کە بەڵگەی بوونی بەئاینی دەوڵەتی و حوکم بەدەسەوەیە، دەستەکەی تر ئاشتی و سڵاو و سەلامەتی.

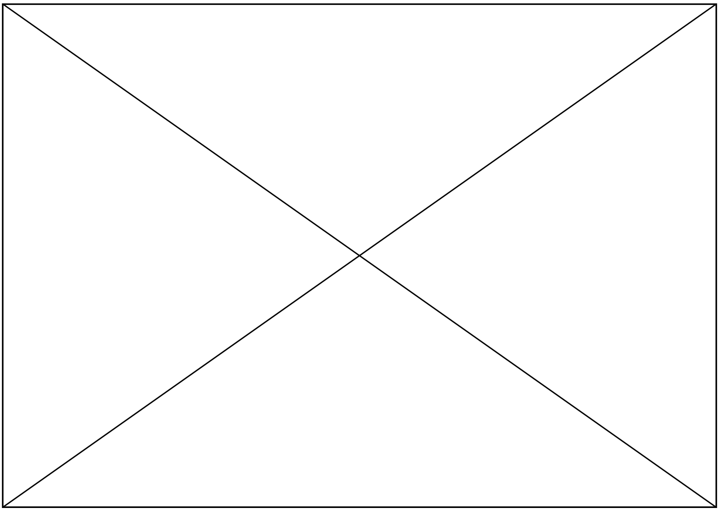

وێنەی ٤٤

نووسەر بە گەنجی لە تەک کۆڵدراوی هەریر باتاس. کە هەمان جێ پەنجە و جۆری هەڵکۆڵینی "قسن قەپان" ی بەسەرەوە دیارە بەتایبەتی لێوارو دەست بڵندکردنی پەیکەرەکە.

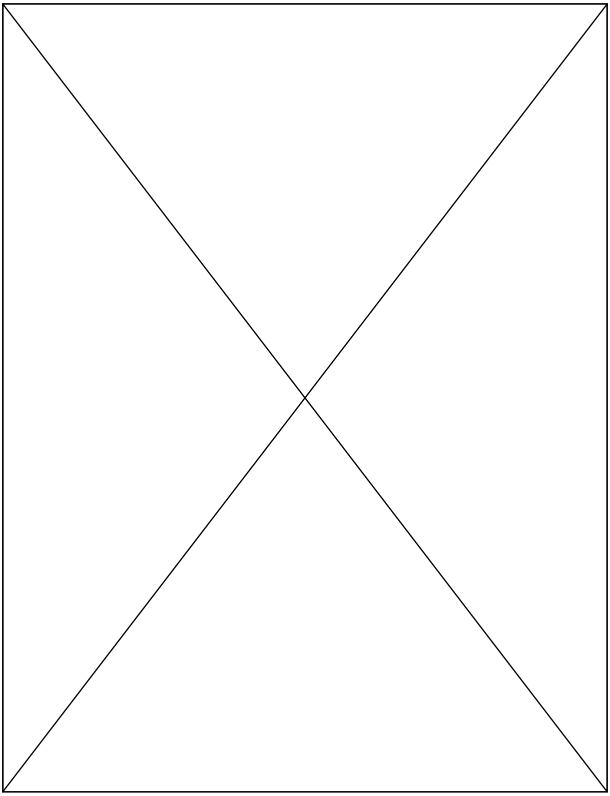

وێنە ٤٥ – أ

نووسەر لە ساڵی ١٩٧٥ لە کرماشان لە کۆتاییی شۆڕشی ئەیلوول لە پێش نەخشێکی زەردەشتیانە.

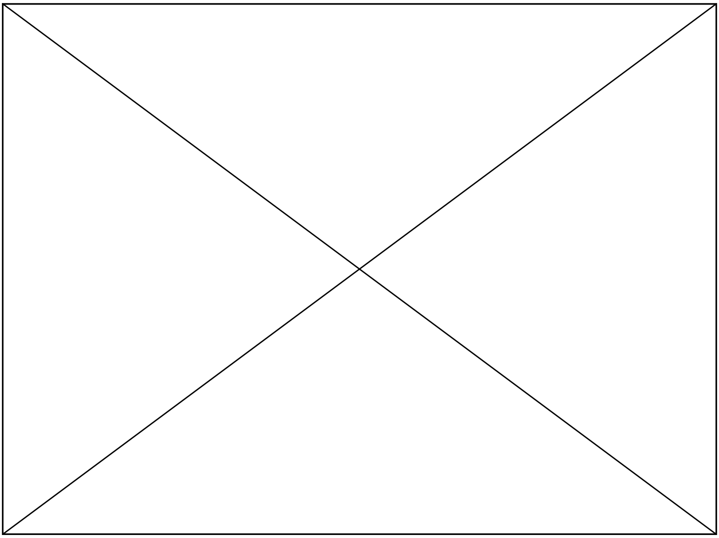

وێنە ٤٥ – أ

نووسەر لە بەردەم شوێنەوارەکانی زەردەشتیان لە کرماشان تاقوستان لە کاتی لێکۆڵینەوە لە، شوێنەوارانەدا، سەیری جیاوازیی هەردوو وێنە لە ساکاریی وێنەی یەکەم و چیمەنتۆکردنی وێنەی دووەم و محەجەرە دانان "وێنەی ئەردەشیری دووەمی ساسانییە لە ئاهوورامەزدا، هەڵقەی حوکم وەردەگرێت (١٦٠٠ ساڵ بەر لە ئێستا) لەسەر تەرمی جولیانووسی رۆمانی. ٣٧٩– ٣٨٣ ش.

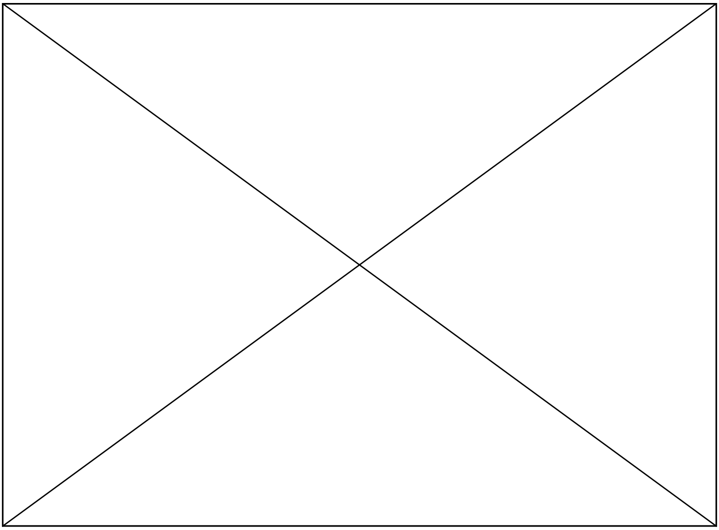

وێنەی ٤٦

ئەشکەوتی شانەدەر لە "گۆڤاری فۆتۆ" وەرگیراوە کە یەکەم مرۆڤی نیاندرتاڵ بەر لە شەست هەزار ساڵ تێیدا ژیاوە و، لە چیاکانی تری زاگرۆسیش ژیاوە، وەک "هەزارمێرد" ئەشکەوتی "شکارچیان ، بێستون ، مرخل ، مردود ، مرتاریک" لە کرماشان... وە لە "هەرسین" نزیک دەخمەی اسحاق وەند نەخشێک و ئاسەوارێکی بەر لە یازدە هەزار ساڵ دۆزراوەتەوە کە مرۆڤ بۆ یەکەم جار مەڕ و بزنی ماڵی کردووە و بەخێوی کردوون.

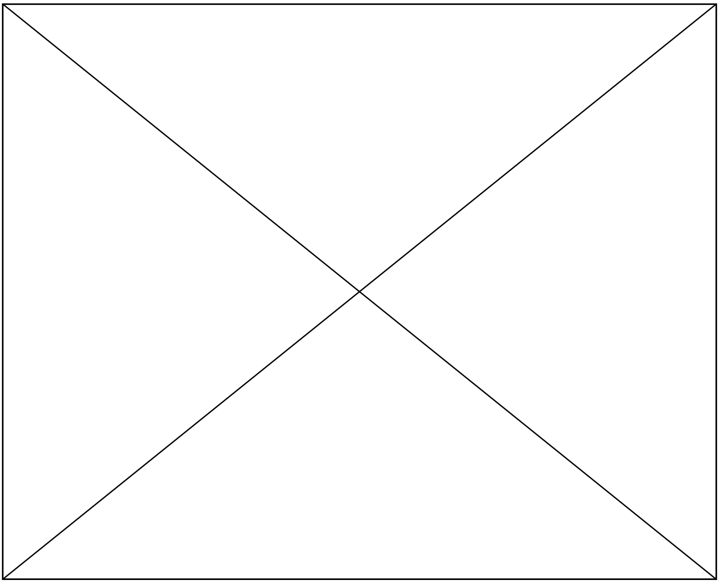

وێنەی ٤٧

دەخمەی ئەشکەوتی دۆڵی گەلیی زەردک لە نێو ئێزیدیان، ئایا ئەمانە هەموو بەڵگەی ئەوە نین کورد پاشماوەی نیاندرتاڵە. (ئەم وێنە لە کتێبی الدولة المیدینایة العباسیة).

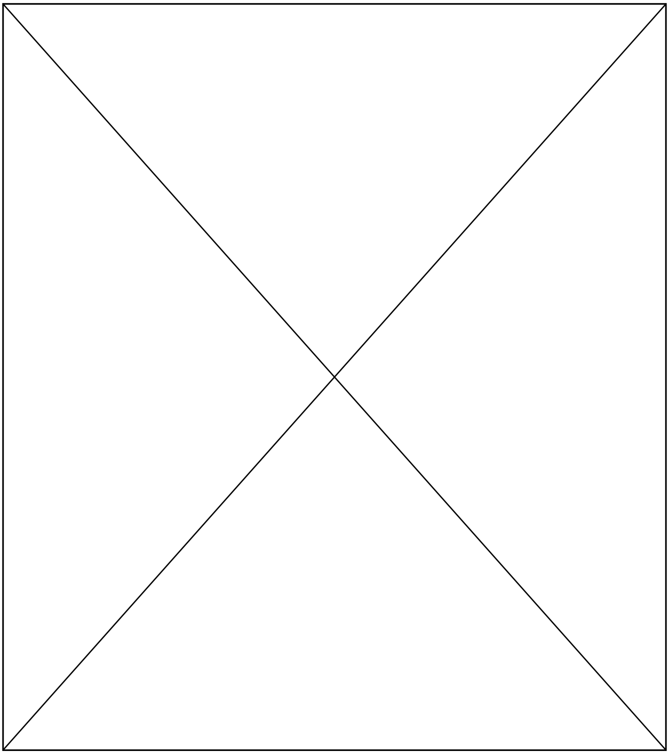

وێنەی ٤٨ – أ

وێنه و هـەڵکۆڵینێکی کـۆن له کـوردسـتـان نـزیک شـووش کـه جلوبەرگـیـان له شـێوەی مـیدییەکـانه، بەڵام به داخەوه نەزانێکی پارەپەرست تەقـاندییـەوه تا بزانێت له پشتیەوه زێڕ هەیه یان نا؟ یاخۆ فێرکراوه مێژووی کورد بشێوێنێ، "وێنەکه مەراسیمی راوکردن و خواردنەوەیه".

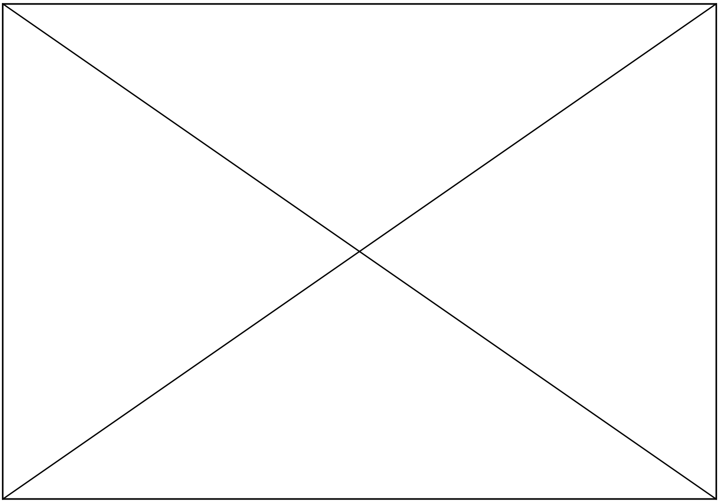

وێنەی ٤٨ – ب

نووسەر لە نێو غار "ئەشکەوت"ی کەرەفتوو، سوپاس بۆ عومەری فارۆقی و کورەکەی کە رێنمایی و هاندەرم بوون بۆ بینینی ئەمە، سەرەتا دەگەڕێتەوە بۆ میدییەکان کە دیارە جێگەی رەسەنیان سارد بووە لێرە ژیاون دواتر سلووقییەکان دەستکارییان کردووە شوێنی سەربازگەیان بووە، مەبەست لەم وێنەیە ژیانی نێو شاخی زاگرۆسیانی کوردە لە سەردەمێک لە سەردەمەکاندا.

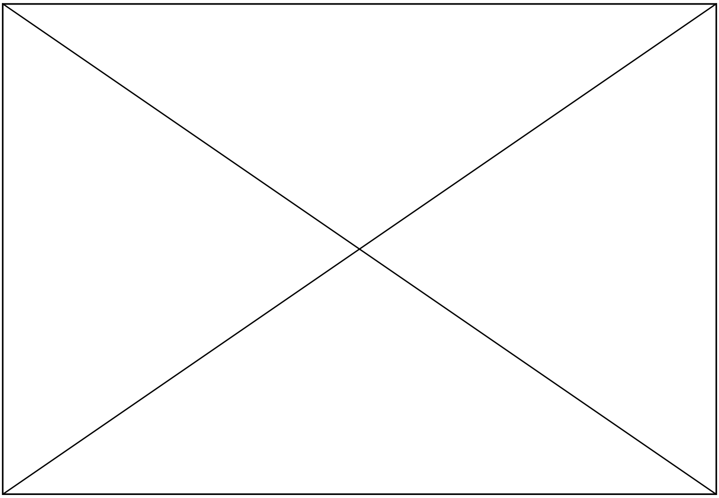

وێنەی ٤٩

سەربازانی میدی و هەخامەنشی بەڵگەی حوکمی هاوبەشە کورد و پارس لە بەرگی میدی کراس کورتی چیایی و پارسی کراس درێژی دەشتایی.

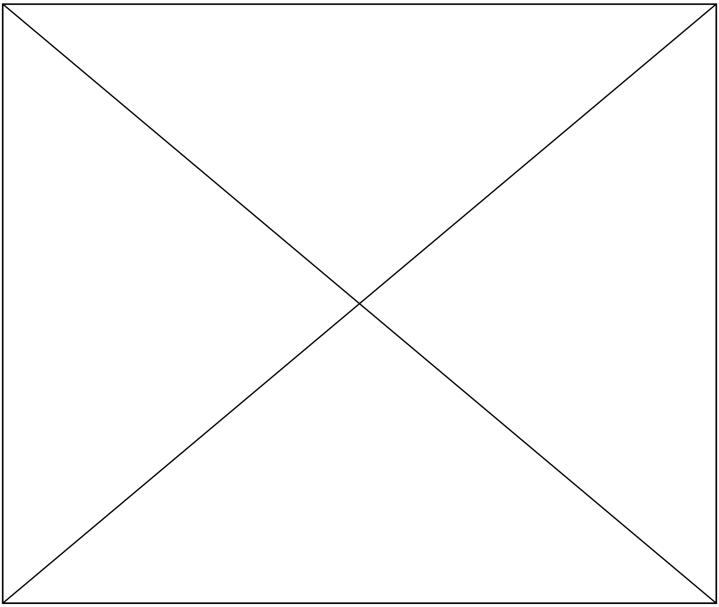

وێنەی ٥٠

بە دەستێک تیروکەوان و بە دەستێک سڵاوی ئاشتی و پەیمان، وەک قسنقەپان لەگەڵ وێنەی تیرو کەوان و سڵاوی ئاشتی دوولایەنی جیا بەراوردی بکەرەوە لەگەڵ قسنقەپان.

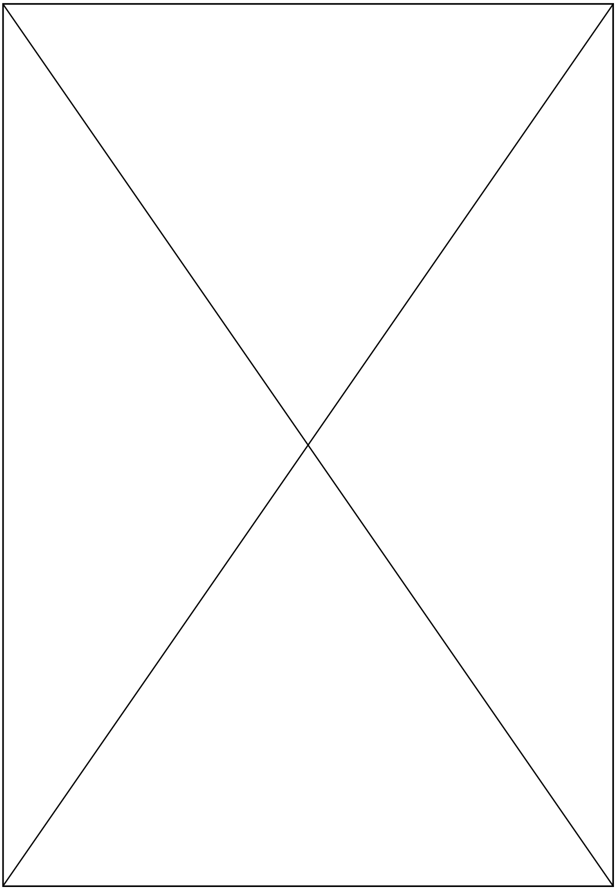

وێنەی ٥١

هەمان وێنە و لە سەرووی دەخمەیەکی هەخامەنشی زەردەشتیاندا – لە نەقشی رۆستەم – لە ئێران.

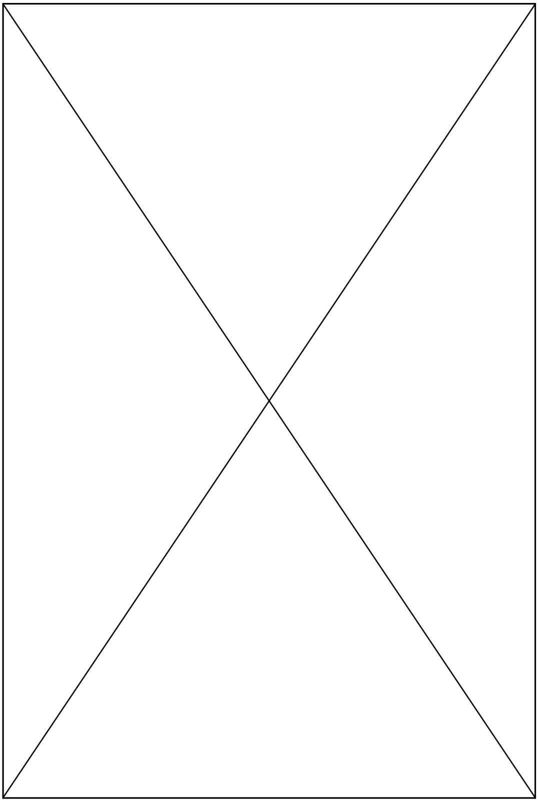

وێنەی ٥٢

زەردەشت پەیامی ئاشتی و بەربەرەکانێی نێوان خێر و شەڕ و سەرکەوتنی رووناکی ئاهوورامەزدا بەسەر ئەهریمەندا - سەرنجی دەست بڵندکردن و دوو پەنجە و شەهادەی تاکپەرستی بکە، زاڵبوونی ئاهوورا رووناکی بەسەر تاریکیدا، لە هەمان کاتدا سڵاوی ئاشتییە، سوپاس بۆ محەمەد هەرکی و وێنەکەی "دەستکردی ئێستایە".

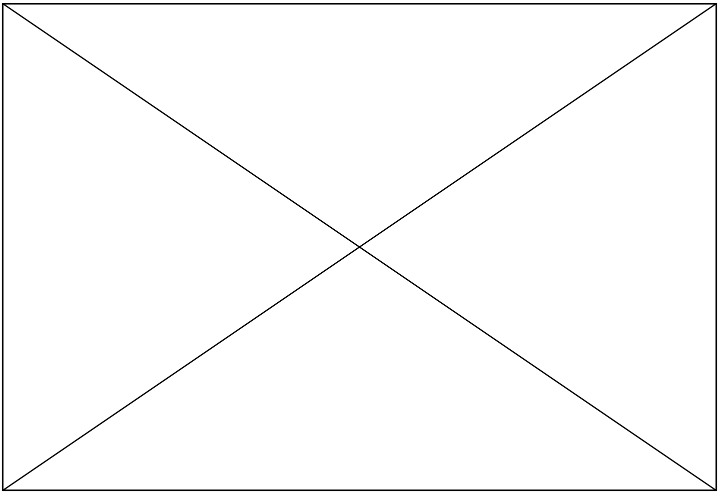

وێنەی ٥٣

ئێـمـە لە وێنەی پێشـوودا ئاماژەمـان بەوە کـرد کـە وێنەی زەردەشـتـی لە کـوردسـتـان چوار باڵی هەیە، بەڵام خـاوەنی هـەمـان پێ و کلک و باڵی سـەرەکـییە، بەڵام لێرەدا "فروهر" بازنەیەکی لە دەسـتـە کە بازنـەی حوکم و شـەرت و پەیمانە، هـەڵقـەی روحـیی نێـوان راسـتی پەیامـبـەرە، لە وێنەی پاشاکانی سۆمـەریدا دووبارە دەبێتـەوە، هەروەها لە وێنەی پاشاکانی ئیلام و دواتر. بەڵام وەک وتمان لە جیاتی ئەم هەڵقەیە لە قسنقەپان پەرداخی "هوم" خـواردنی پیـرۆزی بەدەسـتـەوەیە کـە چمکێکی ئاینی زەردەشـتـە لە کـتـێـبـە کۆنەکانی ئاڤێستادا، وەک بڵێی هێشتا ئاین تێکەڵ بە سیاسـەت نەبووبێ وایە، بەواتا بە رەسمی نەبوونی ئاین لەلایەن دەوڵەتەوە، سەرەڕای چۆنیەتیی سـڵاوکردن بۆ پەروەردگار... و هەڵقـەی حوکم بەدەست "فـروهر"ی زەردەشـتی یان ئاهوورامەزدا.

سڵاوکردن وەک ئەو مرۆڤەی لە وێنەی قسن قەپانە

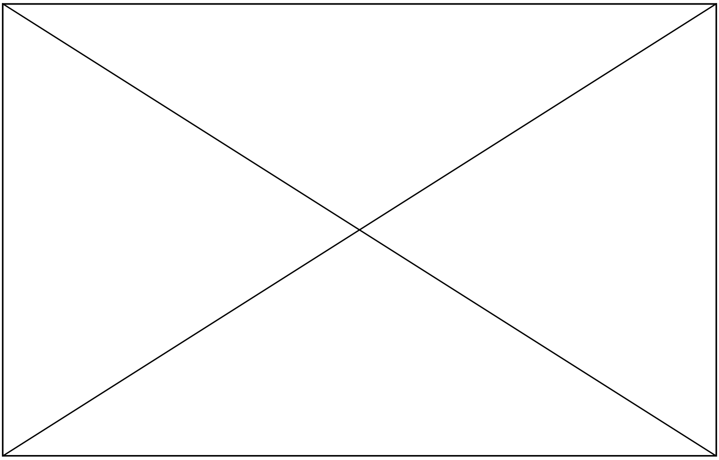

وێنەی ٥٤

چۆنیــەتیی ســڵاو لێکردن، لەلای دوو خــانەدانی ئاشــووری، ســڵاو و پێکەنین و خۆشی دەربڕین. بەهەمان شێوەی لە قسن قەپانی زەردەشتیان لە ناوچەی دوکان.

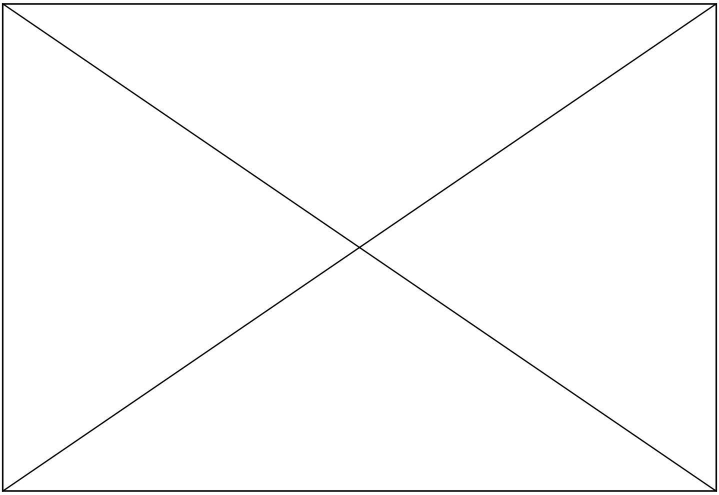

وێنەی ٥٥

وێنەی ئەم هەخامیەنشییە زەردەشتییە بۆ بەراوردکاری لەگەڵ قسن قەپان سلاوکردنەکە.

جۆری نووسینی مێخیی ئاریایی

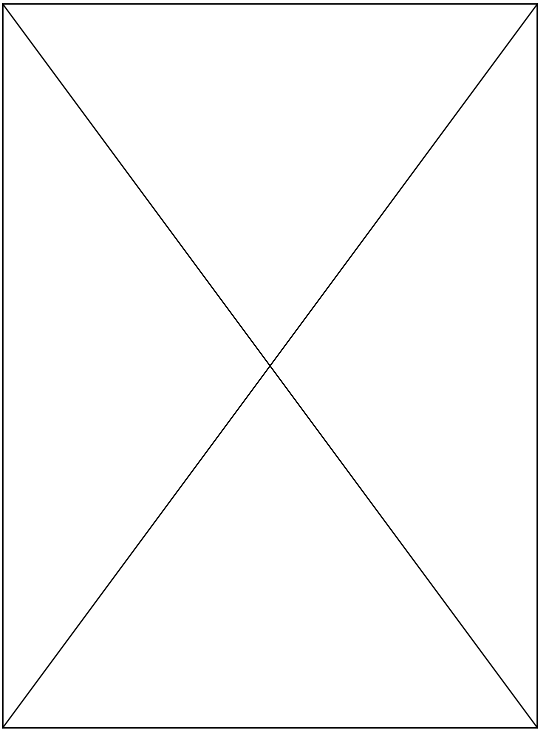

وێنەی ٥٦

وێنەی نووسینی ئارییەکانە کە شێوە نووسینی بسمارییە، بەڵام گۆڕانکارییان تێدا کردووە، ئەم نووسینەش دەکەوێتە چیای بێستوون و سەردەمی داریووش، بەڕای من ئەم جۆرە هێڵە لە چین و هیندستانیش بە جۆری جیاجیا بەکارهاتووە، ئێستاش پاش گۆڕانکارییەکی زۆر بەکاری دەهێنن "وەک نموونە و روونکردنەوە و زانیاری".

دوو گۆڕِ دەخمە لە "صحنە"ی نێوان کرماشان و هەمەدان

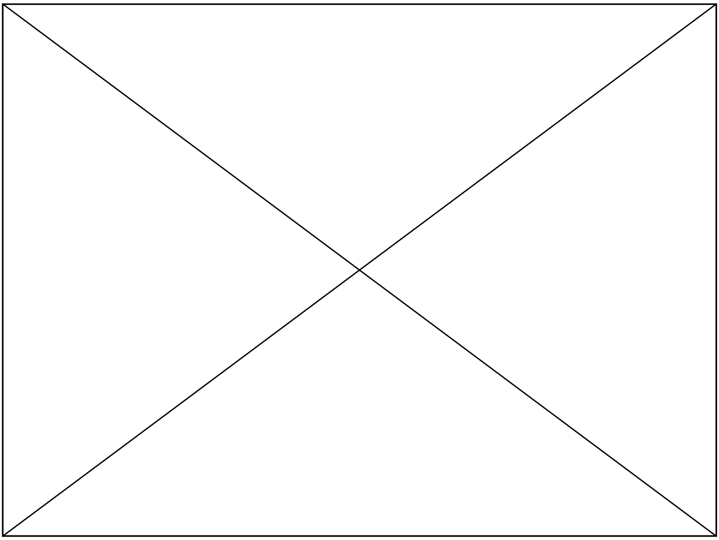

وێنەی ٥٦ – أ

گۆڕِ دەخمەیەکی سەرەتاییی میدیاکانە "ناوچەکە پێی دەڵێن: قەبری شیرین و فەرهاد"

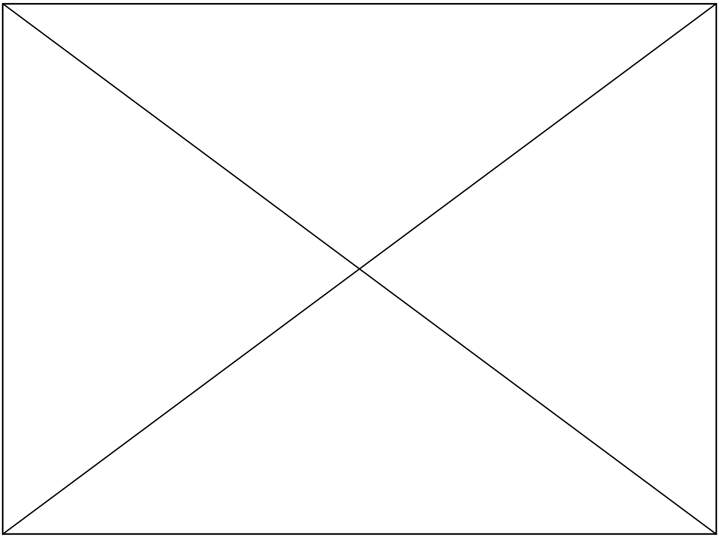

وێنەی ٥٦ – ب

ئەم دەخمەیە خەڵکی ناوچەکە پێی دەڵێن "قبر کیکاوس" "قەبری کەیکاوس"

جۆری نووسینی میخیی ئارییایی

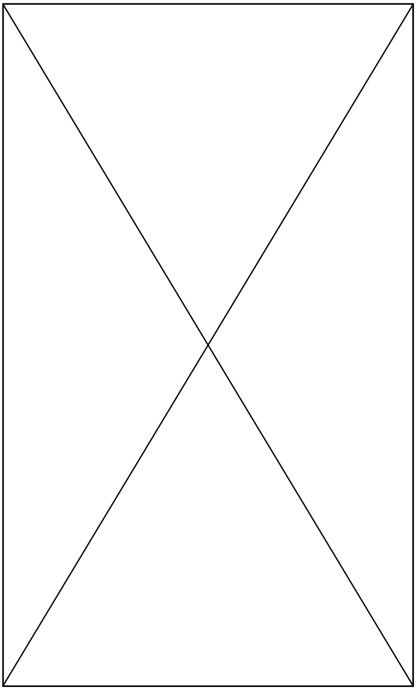

وێنەی ٥٧

بەهەمان شێوە وێنەی نووسینێکی تری بزماری تایبەت بە ئارییان، دەوڵەتی هەخامینشی هاوبەشی میدی و پارس و دەوڵەتی ساسانیانی کە لە هۆزی شوانکارەی کوردن «وەک یاسەمی ئاماژە پێ دەدات» لەسەر شاخی ئەلوەند. سەیری وێنەکە بکە، بەهەمان شێوەی وێنەکەی بابلیانە، رۆژپەرستێک دەکوژێ پێش ئەوەی ببن بە رۆژپەرست/بڕوانە "ئاڤێستای نەورۆز."

گۆڕ دەخمەکانی ماناو میدیاو زاگرۆسیان بە گشتی

لە پێش و لە سەردەمی زەردەشت

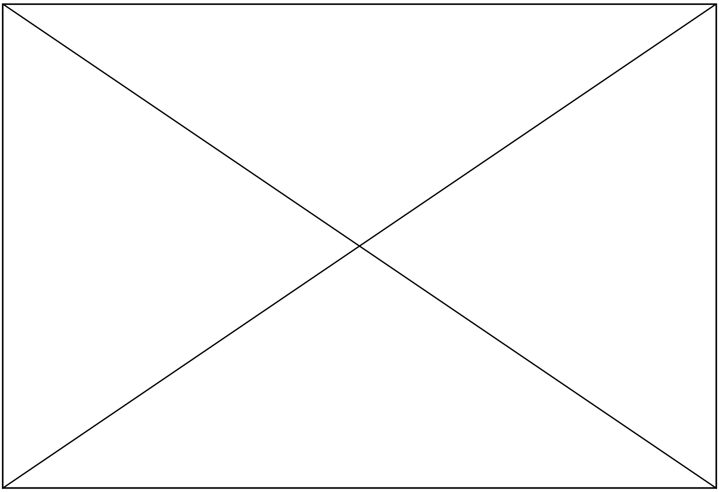

وێنەی ٥٨

"نووسەر لە پێش گۆڕ دەخمەی میدیان" لە ئیسحاقوەند لە کرماشان – کە لە وێنەکەدا مرۆڤێکی میدی بەرامبەر "ئاگر" خەریکی دوعا و پاڕانەوەیە. بەڵگەی ئەوەیە میدییەکان ئاگرپەرست بوون، دواتر بوونەتە زەردەشتی "پێش زەردەشتە".

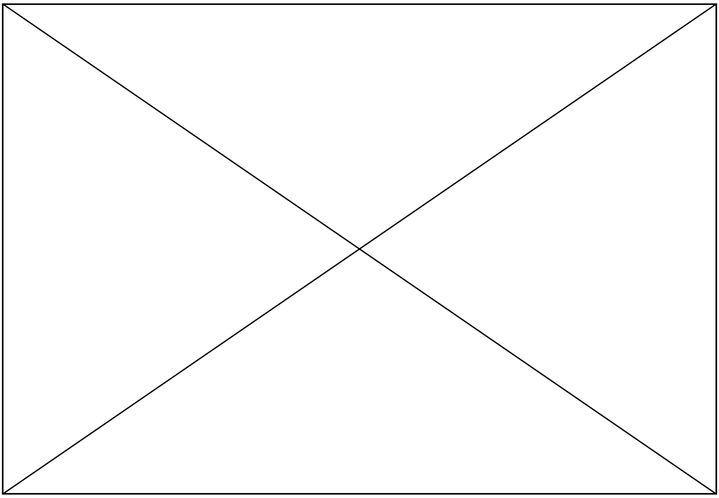

وێنەی ٥٩ – أ

هەمان شوێن و وێنەیە ئاتەشگا و دوو مرۆڤی بچووک بە دیاریەوە دیارن.

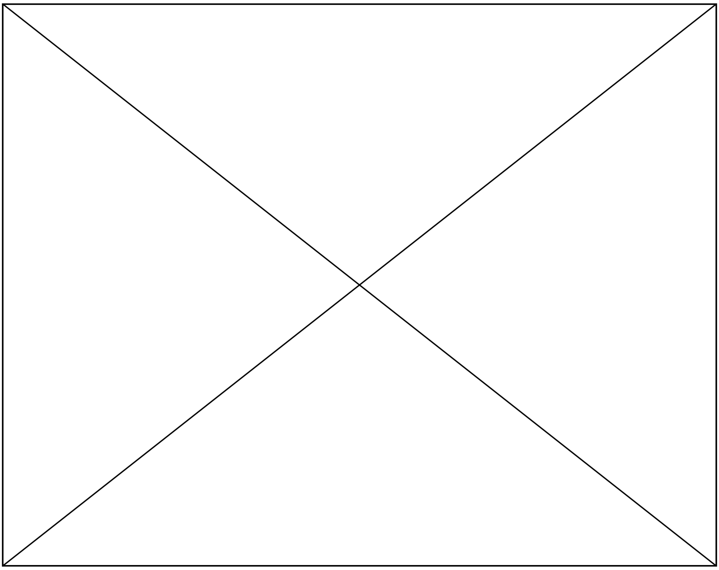

وێنەی ٥٩ - ب

دیسان هەمان وێنەی مرۆڤە مەزنەکەی لە ئاتەشگا و ئاگر لە سەرویانەوە دوعا و نزا بۆ ئاسمان و سەرووی ئاتەشگا دەبات، بەڵگەی پێشکەوتنی میدییەکانە ئاگر خوا نەبووە، سمبول بووە، ئەمە قۆناغ و هەڵقەی پەیدابوونی زەردەشتیەتە. لە گۆڕانکاریی فیکری و گەڕان بە دوای خاوەن خوادا و هانا بۆ ئاسمان.

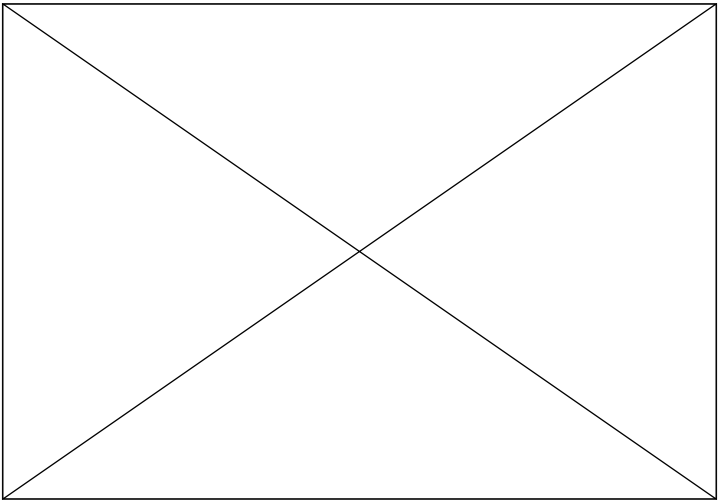

وێنەی ٥٩ – ج

گۆڕ دەخمەیەکی هاوچەشنی قسنقەپان لە ئێران، بەڵام سمبولی زەردەشتییەتی بەسەرەوە نییە، بۆیە هی سەردەمی سەرەتایی "میدیایە".

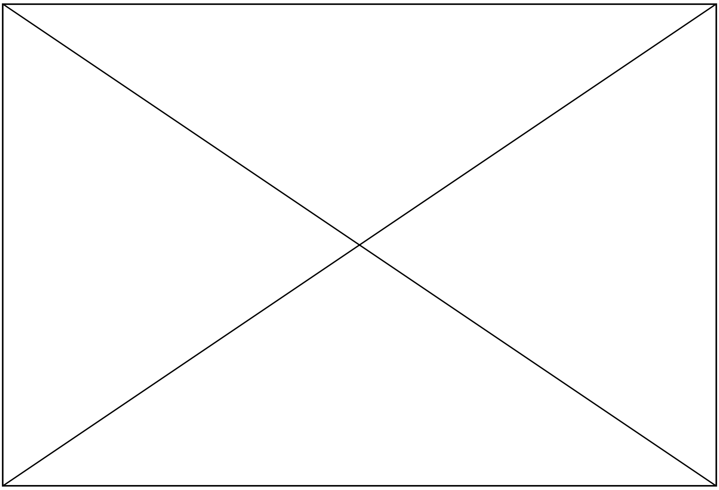

وێنەی ٦٠

گۆڕ دەخمەی بێستوون - دەگەڕێتەوە بۆ زاگرۆسیانی پێش زەردەشت کە مانناو میدین، نەک ئۆرارتوو "بێ دەسەڵاتیی هونەرمەند" و بەردتاشەکە نیشان دەدات.

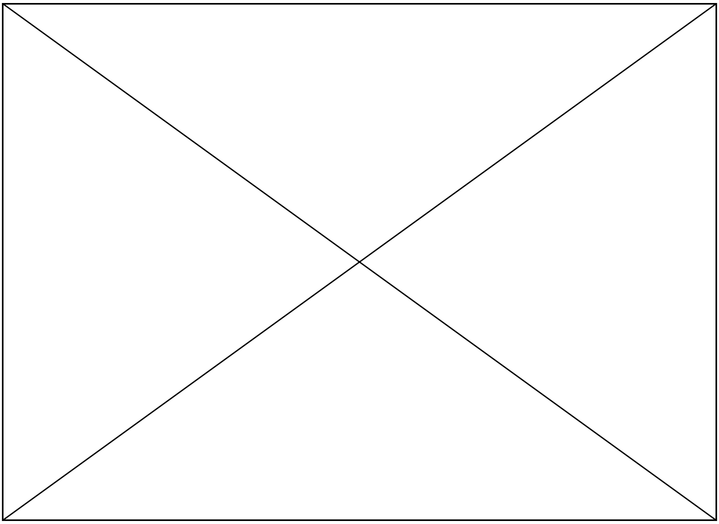

وێنەی ٦١

ئەم شوێنە لەلای "یارسان"ەکان پیرۆزە ص٩٨ "ڕاهنمای گردشگری کرمانشاه." گۆڕِ دەخمەی سەردەمی ئاستیاگ "دکان داود" – سرپل زەهاب بەرزییەکەی ٢٠م تایبەتی سەردەمی میدیان، چونکە هەمان چەشنەی دەخمەی ئیسحاقوەندی میدیایی سێ پلیکانە.

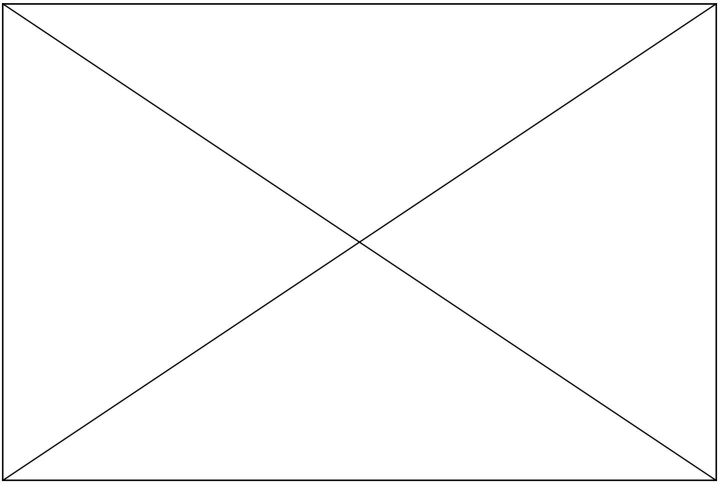

وێنەی ٦٢

جۆرێکی تری دەخمەی زەردەشتیان کە تازەترە و شوورەی بۆ کراوە، بەڵام قەل و داراش تەرمەکەیان هەر خواردووە.

سەیری ناوەندی دەخمەکە بکە، جێگەی ئاوەڕۆک و ئێسک و پرووسکە "ستودەدان". تەرمی پیاو لە دەوری ئافرەت لە ناوەند منداڵ لە دەوری، ستودەدان قۆرتەکە.

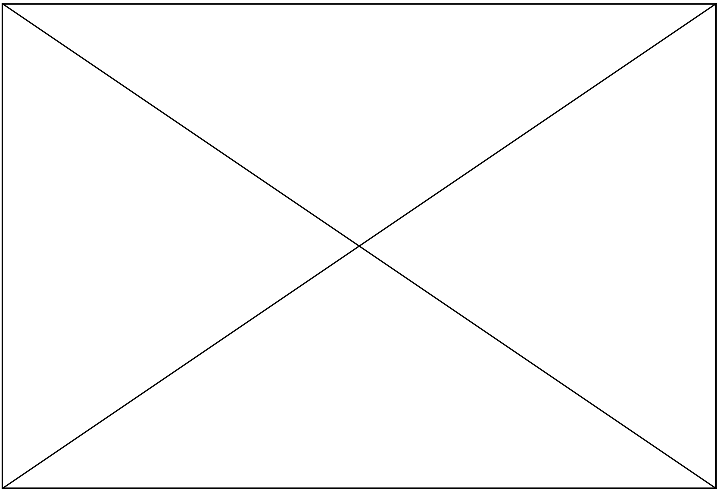

وێنەی ٦٣

هەمان وێنەی پێشتر لە لایەکدا

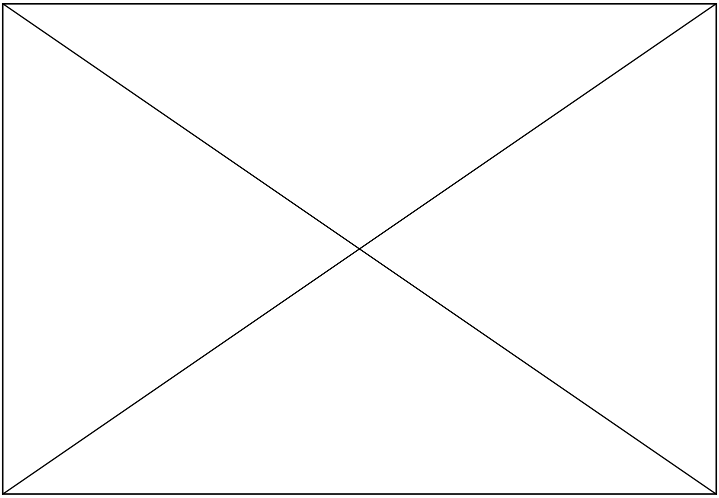

وێنەی ٦٤

ئاتەشگای زەردەشتیان لە یەزد

وێنەی ٦٥

ئەنجومەنی زەردەشتیان- لە ئێران

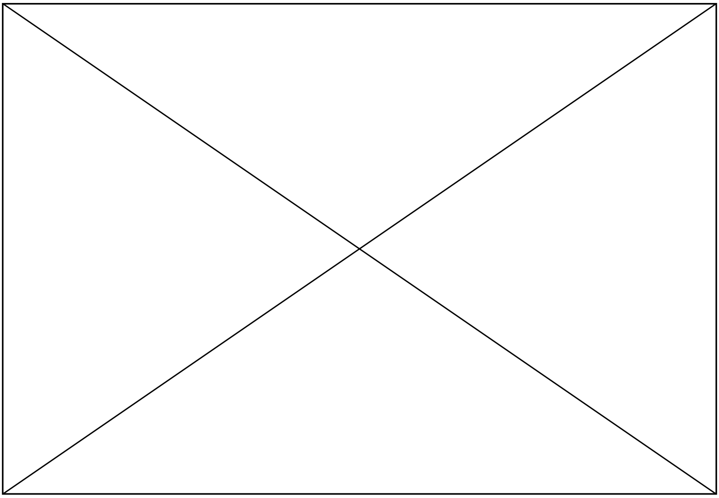

نووسەر لە عەمان ٢٨/١٠/٢٠٠٨

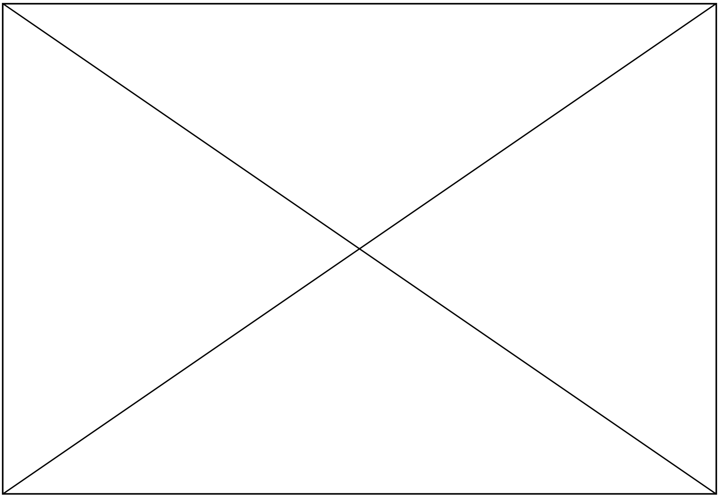

نووسەر لەگەڵ زەردەشتی کوڕی لە عەمان – مەوج رۆمانی

سەرچاوەکان

ف١- رضا مرادی/ کتیبەهای هخامنشی.خط میخی پارسی باستان و یرایش دوم - انتشارات نوید شیراز.

ف٢- موبد اردشیر آذرگشسب/ مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان، سازمان انتشارات فروهر، چاپ دوم ١٣٥٨ خورشیدی.

ف٣- IRAN . Antik schmuchstein zivilisarion ایران کهنه نگین تمدن .

ف٤- تاریخ امپراتوری هخامنشیان - از کوروش تا اسکندر، بروفسور پی یر بریان - جلد اول - جلد دوم - ترجمه دکتر مهد سمساء .

ع٥- امين زكي بگ، خلاصة تأريخ كرد وكردستان في اقدم العصور التأريخية حتى الآن - وطبعة باللغة الكردية العلامة المفضال معالي محمد امين زكي بگ الوزير السابق سنة ١٩٣١ و نقله الى العربية الاستاذ محمد علي عوني سنة ١٩٣٦ .

ع٦- الڤانديدات - اهم الكتب التي تتآلف منها الأبستا هي مجموع كتب المجوس الزرادشتيين - نقلة من الفرنسية و علق عليه الدكتور داؤد الجلبي الموصلي - طبع في مطبعة الاتحاد الجديدة بالموصل ١٣٧١ هـ - ١٩٥٢ م.

ع٧- هانس رایشلت - رهیافتی به / گاتاهای زردتشت و متن های نو اوستایی - گزارش جلیل دوستخاه .

ع٨- نوري اسماعيل - الديانة الزرادشتية - مزديسنا منشورات دار علاءالدين. الطبعة السادسة ٢٠٠٦ .

ک٩- زەردەشت و جیهانی خۆرئاوا، نووسینی دوشن کیس وەرگێڕانی لە فارسییەوە، جەمال ئەحمەد زادە.

ف١٠- ایران در زمان ساسانیان، تألیف بروفسور آرتور کریستن سن ترجمه مرحوم رشید یاسمی .

ک١١- ئی . م . دیاکونوف/ میدیا - وەرگێڕانی بۆ کوردی بورهان قانع .
ع١٢- ر . س . زيهنير - استاذ الديانات الشرقية في جامعة اكسفورد المجوسية - الزرادشتية - الفجر الغروب . نقلة الي العربية وقدم له الاستاذ الدكتور سهيل زكار.
ك١٣- Edith Porada وەرگێڕانی: سەرهەنگ سالار، زەردەشت و پەیامەکەی - هەزار مێرد ١٢ ساڵی ٣ - ٢٠٠٠ ز پووشپەڕی ٢٧٠٠ .
ف١٤- دودمان آریایی کرد جلد اول سرشکر، مظفر زنگنه.
ف١٥- دکتر جهانگیر اوشیدری - دانشنامەی مزدیسنا .
ک١٦- ئەوێستا نامەی مینەوی زەردەشت وەرگێڕ، عومەر فاروقی/ چاپی ئاراس .
ک١٧- اڤیستا - گاتا - کان - جلیل عەباسی/چاپی ئاراس.
ک١٨- "نما" کۆوارێکی فیکری و ئەدەبی سەربەخۆیە/ دۆسیەی زەردەشت و زەردەشتیەت.
ف١٩- دكتور فياض قرابي- عضو هيأت علمي دانشگاه فردوسی مشهد ادیان الهند.
ف٢٠- عبدالله مبلغی آبادانی - مێژووی ئاینی زەردەشت.
ف٢١- نگین پارس "تخت جمشید" عکس همایون امیر یاگانه.
ع٢٢- ادیان هند - تألیف دکتر فیاض قرابی - دانشگا فردوسی مشهد.
ف٢٣- گزارش گا تا ها "سرودەهای زرتشت ٣٠ نوشتەء م. اورنگ - تهران ١٣٤٢ شرکت سهامی چاپ رنگین .
ف٢٤- کردها نوادگان مادها/ ولادمیر مینورسکی، ترجمه جلال جلی زاده .
ف٢٥- رحیم اشنویی محمود زاده/ معانی بعض از اسامی کهن ایرانی در زبان کردی .
ک٢٦- زەردەشت هیوای رزگاری - بابان سەقزی سلێمانی ٢٠٠٦ .
ف٢٧- اوستا، هاشم رضی.
٢٨- میتولۆژیای زەردەشتی و پاشماوەکانی لە کوردستان. عەبدولخالق سەرسام
٢٩- تأریخ اربیل زبیر بلال.
ع٣٠- معجم الاساطير - ماكسي شابيرو - رودا هندريكس، ترجمة، حناعبود.

ع٣١- مشيخازخا - كرونولوجيا اربيل/ كان القوس و النشاب يعتبر السلاح القومي وكان مرسوماً على عملاتهم ص١٢٢ ترجمة عزيز نباتي.

ف٣٢- هاشم رضى - دين و فرهنگ ايرانى - پيش از عصر زرتشت ص١٩٠ ص١٦٣ .

ع٣٣- الحياة اليومية في بلاد بابل و آشور - جورج كونتينو، ترجمة و تعليق سليم طة التكريتي و برهان عبدالتكريتي.

ف٣٤- ايران باستان از ٥٥٠ پيش از ميلاد تا ٦٥٠ پس از ميلاد.

٣٥- بەدەيان وتار لە رۆژنامە و كۆوارەكان.

٣٦- لێكۆڵینەوەی مەیدانی و دۆزینەوەی مانا و سمبولی تازە.

ف٣٧- آزربايجان غربى - حسن زنده دل و دستياران .

ک٣٨- مێژووی ماد ٢٠٠٥ رەحیم سابیر.

ف٣٩- كردها نوادگان مادها- ولاديمير مينورسكى/مترجم جلال جلاليزاده.

٤٠- مانى شناسى - سيد حسن تقى زاده - به كوشش - ايرج افشار

٤١أ- وادل الاصول السومرية للحضارة المصرية . ترجمة زهير رمضان.

٤٢- ايرين فرانك و ديفيد براونسون/ طريق الحرير.

٤٣- تأريخ عينكاوة، عزيز عبدالاحد نباتي .

٤٤- مێژووی دێرینی کوردستان - فاضل قەرەداغی .

٤٥- ديارات - الاب البير ابونا ص٢٥٨ .

٤٦- زبير بلال - تأريخ اربيل .

٤٧- سەفەرێکی تایبەت بۆ ئێران و سەردانی گشت یان زۆرینەی شوێنەوارو گۆڕ دخمەکان.

٤٨- سەفەرێکی تایبەت بۆ دیاربەکر "حصن کیف" و قەڵاو ئەشکەوتە دەسکردەکان لە ساڵی ٢٠٠٥ .

٤٩- آريايى ها ويردون چايلد. ترجمه بۆ فارسى محمد تقى فرامرزى.